НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 5 (17334)

2007 чылдың ЯНВАРЬ 18, четверг

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 15.00. Садар өртээ 4 рубль.

Сургуулдарга – хөгжүм херекселдери, башкыларынга – күрүне шаңналдары

Республиканың салым-чаяанныг ургуларының болгаш аныяктарының чамдык уран түүл бөлүктери чуртта хамаанчок, делегейде билдингир апарган. Ынчалза-даа оларның ойнап турар хөгжүм херекселдериниң эргижирээнин, чамдык таварылгаларда харын-даа чедишпейн турарын билир бис. Ындыг турбуже, оларның башкыларының, удуртукчуларының карак кызыл ажылының түңнелинде, олар барган күрүнезинге-ле, киришкен конкурстарынга, фестивальдарынга-ла чайынналчак тиилелгелерни чедип ап турарлар. Бо бүгү ажылды ТР-ниң Чазаа чаңгыс эвес удаа үнелеп турган, оларны деткээн хөй санныг документ-саавырларны чыл санында хүлээп ап келген. Ооң база бир сөөлгү чаа херечизи – январь 16-да Кызылдың уран түүл училищезиниң чаарттынган концерт залынга республиканың уран түүл өөредилге албан черлериниң башкыларынга Россияның болгаш Тыванын күрүне шаңналдарын тывысканы болгаш ол өөредилге черлеринге чаа, шынарлыг хөгжүм херекселдерин дамчыдып бергени болур.

Байырлыг кежээниң хүндүлүг аалчызы, ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак сөс ап, түүе чугаалааш, чурттуң удуртулгазы салым-чаяанныг аныяктарны деткииринин талазы-биле улуг ажылдарны кылып чорудуп турарын демдеглээн. Чижээ, сөөлгү Күрүне Төвүлелиниң хуралынга Россияның чоннарының турар орус чоннуң дылының болгаш культуразының чылы кылдыр чарлаанын дамчыткан. Ындыг-даа болза, бо чыл чуртта оондаа өске хөй нация чоннарының чаңчылчаан культуразын камгалап, ону улам хөгжүдер талазыбиле улуг чугаа болганын, аңаа 2007 чылды күрүнеиң өзээ болуп культуразын сайзырадырының талазы-биле чугула чыл болур дээрзин база чугаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында).

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНГА ЧЕТТИРДИМ

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Мээң юбилейимге хамаарыштыр чедирген дузаңар дээш четтирдим. Чаа чыл-биле холбаштыр сеткилим ханызындан байыр чедирдим. Кадык-чаагай, чүткүлкүштүг болуруңарны, төрээн тыва чонувус дээш Силерниң ажылыңарга чедиишкиннерни күзедим.

Ажикмаа РУШЕВА.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

2007 чылды Тыва Республикага «Биче сайгарлыкчы ажылдың чылы» кылдыр чарлаар дугайында

Биче бизнестиң шапкын хөгжүүрүнге чогумчалыг байдалдарны тургузар база Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге ооң салыышкынын көвүдедир, сайгарлыкчы ажылга таарымчалыг байдалдарны тургузар болгаш Тыва Республиканың чурттакчы чонунуң ортузунга сайгарлыкчы идепкейни деткиир сорулга-биле **доктаадырым болза:**

1. 2007 чылды Тыва Республикага «Биче сайгарлыкчы ажылдың чылы» деп чарлаар.

2. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдериниң яамызы Тыва Республиканың Экономиктиг хөгжүлде яамызы-биле кады сайгарлыкчы ажылдың чылын эрттиреринин комплекстиг планын ажылдап кылыр болгаш Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажып көөрү-биле киирер.

3. Яамылар болгаш ведомстволар биче сайгарлыкчы ажылды хөгжүдериниң планын адырлар аайы-биле ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдериниң яамызынга киирер.

4. Тыва Республиканың муниципалдыг тургузугларының удуртукчуларынга чогуур девискээрлеринге биче сайгарлыкчы ажылды хөгжүдер талазы-биле ажылды идепкейжидерин сүмелээр.

5. Тыва Республиканың Садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы ажылды хөгжүдериниң яамызы «Биче сайгарлыкчы ажылдың чылынын» талазы-биле кылган хемчегериниң түңнелдерин 2007 чылдың декабрьда үндүрер.

6. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Кызыл хоорай
2007 чылдың январь 11, № 9.

* * *

З.Б. Самдан дугайында

1. Зоя Байыровна Самданны ооң дилээн езугаар Тыва Республиканың культура болгаш сүлде-сүзүк сайыдының хүлээлгезин күүседириннен хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2007 чылдың январь 16, № 12.

Парламент кризизи уламчылавышаан

ОРГАНИЗАСТЫГ СЕССИЯ СЕС УДАА БОЛБААН

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Чарлыыбиле ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжының организастыг сессиязын 2007 чылдың январь 16-да чыылдырарын доктааткан турган. Россияның Амыдырал партиязындан соңгуткан В.Оюн баштаан бөлүк депутаттар келбээнибиле ам организастыг сессия сес удаа болбааны ол.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак бо чылдың январь 9-та ТР-ниң Улуг Хуралының депутаттарынга Кыйгырыында РАП-тан соңгуткан депутаттарны сессияның ажылынга киржип, депутат албан-хүлээлгезин күүседип киреринче, республиканың чурттакчы чонунуң ажыл-ижинге, амыдыралынга хамаарышкан хүн бүрү чугула айтырыгларны, ылаңгыя 2007 чылдың бюджединиң төлевилелин чугаалажырынче дүрген киреринин кыйгырган турган.

Бо Кыйгырыг дээрге, Чазак Даргазы бодунуң хуузунда эргеажыын, эрге-дужаалын бодаваан, республиканың бурунгаар хөгжүлдезинче, чоннуң амыдыралын экижидеринче сагыш човаашкын деп түүе Тыванын кижи бүрүзүнге кончуг эки билдингир. Ындыг турбуже, Оюн баштаан депутаттар бо чугула Кыйгырыгны шуут тооп көрбээн, ооң ханы утказын бодаваан, боттарының хуузунда эргеажыынга дузалаар ажыл-херээн уламчылавышаан. Оларның колла сорулгазы— беш депутадын судтуң шиитпири-биле түнү-даа кылып тургаш, катап тургустуруп алыры болур. Бо беш депутаттың (С.Сафриннинг, З.Саттың, И.Чучевтинг, Б.Балчый-оолдуң, В.Ушкаловтуң) эрге-ажыы Тыванын хөй национал чурттакчы чонунуң эрге-ажыындан, амыдыралындан артык кылдыр рапчыларның санап турары сөөлгү үеде билдинип турар. Бир эвес В.Оюннуң удуртканы РАП-тан соңгуткан депутаттар Тыванын чонунуң эрге-ажыын медерелдиг бедии-биле үнелеп көрген, соңгукчуларын кижизиг езу-биле хүндүлеп көрген түүе болза, палатаның бирги организастыг сессиязынга киржир, айтырыгларны чогумчалыг шиитпирлеп эгелээр турган. Судтажыр беш депутат судтажып-ла тургай, оларны суд катап тургузуп-даа кааргa, тургуспайн-даа бааргa, соңгукчуларга ажыктыг түүе бербес. Василий Оюн бодунга ажыктыг салдар чедириптер хире үзелдиг беш депутаттың кежин камгалап, «кончуг туруштуг», «чонунга бердинген», «шынчы кижи» болуп чарлаттынып турары элдептиг.

Василий Оюн, ооң талалакчылары солуннарга, телевидениеге интервью бергеш, бюджетти чогуур үеде хүлээп алырынга шаптыктаанын аргартынар сорулганы салып алган чон будулдурган, оларның сагыш-сеткилин оожуктурар бодаан харыыларны берип турар болу берген. Бюджетти хүлээп алыры тускай хоойлудүрүмнүг, айыткан хуусаалыг күрүне хоойлузу деп түүвени Оюн кончуг эки билир хирезинде, «бюджетти кажан-даа хүлээп ап болур, чонга кандыг-даа каражакогарал чедирбес» деп уткалыг чугааны үндүрүп эгелээн. Ол шынга дүгжүр бе? Чок. РАП-тың 5 депутадын кажан суд шуптузун катап тургузуптарга бюджетти сайгарар бодалдыын ол илередип турар. Ону кажан үзе шиитпирлээри кымга-даа билдинмес. Моон алырга, республика бюджедин чугаалажыры, бадылаары чүгле бо беш кижиден хамааржыр болу бергени ол бе? Чүге? Чылдагаанынга Оюн тайылбыр бербээн. Ажыы-биле чугаалааргa, судтажып турар беш депутат бүдүн республиканың, чонунуң салым-чолунга улуг салдар чедирер чүү ындыг ужур-дузалыг кижилер болу бергенил? Оларның үнү чокка-ла РАП-тан соңгуткан депутаттар бюджет айтырыын долузубиле шиитпирлеп болур аргалыг тургаш, кандыг-ла-бир боттарынга ажыктыг үзел-бодалдыы-биле республиказынга, ооң чонунга удур херекти кылып, үш ай ажыг үеиниң дургузунда албан-хүлээлгезин күүсетпейн турар.

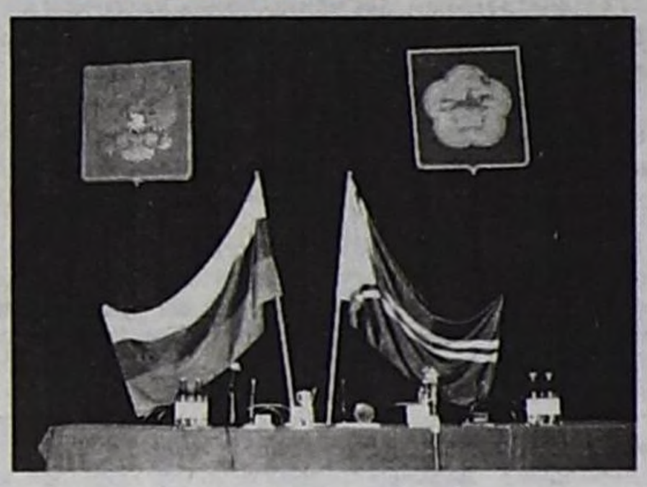

Оон аңгыда Василий Оюн солунга интервью берип тургаш, ТР-ниң Чазаанның, хөй күштү үндүрүп тургаш, хынамчалыг тургускан болгаш Москвага камгалап алган 2007 чылда республика бюджединиң төлевилелиниң ужур-дузазын чедир үнелевейн турарын илереткен. Ооң бодалы-биле алырга, бюджетте көрдүнген акша-төгерик чайгаар бүде бээр, ынаар сагыш салган херекчок деп турар. «Бюджет бадылаваан дээш чон коргуткан херээ чок» деп, ол ажыы-биле чугаалаан. Ол та чүнү бодаан депутат түүе, база-ла бодун агартынып турар хире. ТР-ниң Чазааның, Саң-хөө яамызының бюджетти чогуур хуусаазында бадылаваска кандыг бергелерге республика, ооң чону таваржырын солуннарга тодаргай тайылбырлап бижээн, маңаа РАП-тан соңгуткан депутаттар буруулуун чурттакчы чон эки билир.

Россияның Амыдырал партиязындан Хоойлужудулга палатазынга депутаттарны соңгукчулар идегээш соңгуп алган болгай, оларның херээнге бараан болуру ыдыктыг хүлээлгеңер деп түүвени уттуп болбас, соңгукчулар силерниң үре-түңнелдиг ажыл-херээнерни манап турар. Үш ай ажыг үе хилис ужугуп эрте берди. Соңгукчуларның күзелинге дүүштүр күжениишкинниг ажылдаар үешак келген эвес бе?

К.КҮЖҮГЕТ.

Сургуулдарга – хөгжүм херекселдери, башкыларынга – күрүне шаңналдары

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чазак Даргазы республикада бо хүннерде 140 нацияның төлөөлери чурттап-ажылдап турарын демдеглээш, оларның культуразын сайзырадырының талазы-биле ажылдарны уламчылаарын дыңнаткан. Шериг-оол Дизижикович республиканың салымчаяанныг ургуларын, аныяктарын кижизидеринге оларның башкыларының үлүг-хуузун бедии-биле үнелеп турарын онзалап демдеглээш, Чазак мурнунда чылдарда хүлээп алдынгаш боттанып турган хөй санныг программалардан аңгыда, 2020 чылга чедир Тыванның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң дугайында кол документини хүлээп алыр деп турарын дыңнаткаш, аңаа культураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезиниң сорулгалары төлептиг черни ээлээрин чугаалаан.

Ооң соонда уран чүүл өөредилге албан черлериниң башкыларынга күрүне шаңналдарын тывыскан. ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржактың Чарлыыбиле «ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты республиканың Р.Д.Кенденбиль аттыг хөгжүм-чурулга уран чүүл школа-интернадының (республиканың уран чүүл школазының) башкызы Людмила Валентиновна Веденеевага, ол-ла школаның база бир башкызы Виктор Чимит-оолович Кууларга, ТР-ниң Чазааның Даргазының Хүндүлел бижиин Кызыл хоорайның культура талазы-биле комитединиң даргазының оралакчызы Галина Ивановна Марченкога, Кызылдың ургларның уран чүүл школазының директору Лейда Эрнестовна Алдын-оолга тывыскан.

РФ-тиң Президентизиниң Чарлыы-биле культура адырынга ачыхавыяазы болгаш хөй чылдарда үре-түннелдиг ажылы дээш Кызылдың уран чүүл училищезиниң директору Виктор Васильевич Нагорныйга, ооң оралакчызы Александр Павлович Оськинге (чурукта) «Россия Федерациязының культуразының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг аттарны тывыскан.

Кежээниң база бир байырлыг кезээ – республиканың уран чүүл үш өөредилге албан черинге чазак-чагырганың өмүнээзинден аар өртектиг, шынарлыг, чаа хөгжүм херекселдерин дамчыдып бергени болган. Чижээ, Кызылдың уран чүүл училищезинге ниитизи-биле 1 миллион 029 муң рубльге 14 хөгжүм херекселин берген. Оларның аразында үгле маримбаның өртээ безин 195 муң, а классиктиг гитараның 30 муң рубль. Бижип четтиккен өске чамдык хөгжүм херекселдеривистиң аттары бо: саксафон, гобой, барабаннар, аккордеон, контрабас...

Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазынга 1 млн. 290 муң рубльге ниитизи-биле 39 хөгжүм херекселин берген. Олар үгле скрипка хөгжүм херекселин безин бүдүн комплект (бүгү хевирлерин) кылдыр алганнар.

Тургустунганындан бээр 10 чыл болуп турар Чөөн-Сибирьниң уран чүүл академиязының (Улан-Удэ хоорай) Тывада салбырынга 519 муң рубль өртектиг пианино биле санныг пианинону (81 муң рубль) дамчыдып берген.

Бо өөредилге черлериниң директорлары чаа хөгжүм херекселдерин бергени дээш Чазакка өөрүп четтиргенин илередип турган, аныяк-өскенни өөредип-кижизидеринге чугула херек бо хөгжүм херекселдерин алыры оларга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү дээрзин демдеглээннер, а В.В.Нагорный «Мындыг улуг белекти кижиге амыдыралында үгле чаңгыс катап сөңнеп болур, ынчангаш оларга канчап багай ойнаар боор...» деп үнелээн.

Бо бүгү хөгжүм херекселдерин Японияның («Ямаха») болгаш Голландияның хөгжүм херекселдери кылыр делегейде билдингир заводтарынга бүдүрүп үндүргенин демдеглезе чогуур.

Уруглар болгаш студентилер оларга шынарлыг хөгжүм херекселдерин анаа эвес бергенин, а оларның башкыларынга бедик күрүне шаңналдарын чөптүг тывысканын бадыткаан ышкаш, херек кырында боттарының салым-чаяанын чыылганнарга аңаала эрткен концертке бадыткааннар. Оларның күүсеткен номерлери шупту орус, тыва болгаш делегей классиктериниң шылгаңгай ажылдарындан тургустунган болган. Чижээ, Пиццигониниң «Чырык болгаш хөлегезин» КУШ-ның өөреникчизи Алдын-Чечек Ховалыгның аккордеонга күүсеткенин, И.С.Бахтың «Прелюдиязын» ол-ла школаның өөреникчизи Адыган Айыжының баянга ойнаанын, Глюктүң «Аялгазын» Буян Сарыгбаевтың виолончельге күүсеткенин канчан магадап дыңнавас боор. Ол-ла концертке боттарының салымчаяанын Кызылдың уран чүүл училищезиниң улустуң болгаш үрер хөгжүм херекселдериниң салбырларының студентилери диңмиттиг адыш часкаашкыннарының адаа-биле база катап бараалгатканнар.

Бистиң корр.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Үндүрүг албанынга корум-чурумну тудары-биле

Бистиң чамдык харыысалгалыг ажылдакчыларывыс анаа-ла ажыл-агый, экономика айтырыгларын политикшидеринче кончуг туралыг болуп турары харааданчыг. Хоойлужудулга палатазының Василий Оюнга удурткан сөөлгү чыыжының чамдык депутаттары боттарының иштики политиктиг оюннарынче республиканың Саналга палатазын, федералдыг үндүрүг албанының Тывада эргелелин хаара тыртып турганын билир бис. Ол албан черлериниң удуртукчулары В.Б.Салчак, В.Ш.Оюн боттары мурнунда Чазакка ажылдап турбаан эвес, политиктиг оюннарның ажыл-агыйга шаптыктыын билбес эвес, оппозисчи депутаттар-биле кады халчып турганы чараш эвес.

Январь 16-да Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак Россия Федерациязының федералдыг үндүрүг албанының Тыва Республика эргелелинге сургакчылап келген Сергей Альбертович Смирновту хүлээп алган. Ону федералдыг үндүрүг албанының күрүне ажылының болгаш кадрлар эргелелиниң начальники В.Г.Верещака таныштырган. С.А. Смирнов мооң мурнунда федералдыг үндүрүг албанының Москва области эргелелиниң удуртукчузунуң оралакчызы болуп ажылдап турган.

Шериг-оол Дизижикович республикада саң-хөө, үндүрүг чыылдазының байдалын таныштырган. Саң-хөө шимчээшкиннериниң талазы-биле республикада шыңгыы контроль баазазы тургустунган. Тыва бо талазы-биле Россияның 89 субъектилериндеи ийиги черде турар. Үндүрүг онааалдазының системазы чогуур деңнелде хевирлеттинген. 19 муниципалдыг тургузугларның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларын 3-4-кү номчулгалар соонда хүлээп алыры арткан. Көскү түннелдерже угланган бюджет хевирлээшкини-биле ажылдап турар бис деп, Чазак Даргазы онзалап демдеглээн.

Үндүрүг албанының эрги удуртукчузунуң ажылынга хамаарыштыр анализти база берген. В.Ш.Оюн политиктиг салдарга алыскаш, бодунуң ажылын суларадып турган. Ол келген соонда үндүрүг төлекчилериниң саны кызырлы берген. Бүдүрүлгелериниң саң-хөө-экономиктиг кадыкшыдылгазын чорударының орнунга оларны буурадып эгелээн. Чазак хуралдарынга чаңгыс-даа олуржуп келбээн. Эрги удуртукчу амгы үениң амыдыралчы боттуг түүлдерин барымдаалавайн барган. Чаа-чаа улуг ужуруткалыг хоойлулар күштүг болуп кирген болгай. Ынчалзажок, ол «бис федералдыг албан болганывыста, бистиң херээвис – федералдыг үндүрүглер чыыры» деп туруштуг турган. Чурт чаңгыс болганда, сорулгалар база чаңгыс, аңгылашкан ажыы чок дээрзин Чазак Даргазы онзагайлаан. Силерниң удуртулганар бистиң дилээвисти өөренип көргеш, силерни бисче сургакчыладып чорудупканы өөрүнчүг-дүр. Мээң таламдан болдунар-ла деткимчени алыр силер — деп, Шериг-оол Дизижикович чугаалааш, ооң ажылынга чедиишкиннерни күзээн.

Сергей Смирнов бодунуң ээлчээнде Чазак Даргазы-биле чөпшээрежип, аңгылашкан ажыы чок деп бодалга каттышкан. Үндүрүг албанынга эки ажылды, корум-чурумну тургузар дугайында меңээ даалганы берген болганда, ону күүседир дээш кызып ажылдаар мен деп, ол чугаалаан.

Валерий Шагдыр-оолович Оюн бодунуң ажылдакчыларынга С.А.Смирнов дуржулга солчуру-биле кээп турар деп дыңнадып турган. Херек кырында Валерий Оюнну халааш, федералдыг үндүрүг албанының удуртулгазы Сергей Смирновту Тывада эргелелге корум-чурумну тургузары-биле сургакчыладып чоруткан.

Бистиң корр.

Политика

Өскелерни сотка олурткан

Хоойлужудулга палатазының эрги удуртукчуларының пат шоюгуп калганы ындыг бе азы оргаланып турар үвезиниң күштүү ындыг бе – шуут тоор-херексээр-даа хире эвес чаңнап турар. Эрткен чылдың төнчүзүнде ХП-ниң бюджет акша-хөреңгилерин канчаар чарыгдап турганының талазы-биле Россия Федерациязының Саналга палатазы хыналданы чоруткаш барганын билир болгай бис. Ооң түннели кандыг болганын база дыңнаан бис. Ол дугайында РФ-тиң Саналга палатазының аудитору С. Рябухин төп телеканал дамчыштыр безин чугаалаан.

Мооң мурнунда ийи палаталыг парламент туруптарга, Хоойлужудулга палатазының удуртулгазы үстүкү палатага ажыл бажыңынга кабинеттер бербейн, коллегаларының ажылдаарынга таарымчалыг өске-даа байдалдар тургузарынче сагыш човавайн турганы база уттундурбаан. Хоойлужудулга палатазы бодунга аңгы аппаратты тургузуп ап, аңгы ажыл-агый эргелелин тургузуп алган соонда, Төлээлекчилер палатазының удуртукчуларынга болгаш комитеттер даргаларынга арай деп-ле ажылдаар кабинеттерни ТП алган.

Билдингири-биле чугаалааргa, ХП-ниң удуртулгазы бодун боду юридиктиг эргелиг кылып алган. А Тыва Республиканың Конституциязында көрүп кааны-биле Улуг Хурал Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының чаңгыс хоойлужудулга органы болур. Ынчангаш Улуг Хурал бүдүнге юридиктиг эргелиг болур ужурлуг. Ынчап келирге, Хоойлужудулга палатазы ТР-ниң Конституциязын хажыткан.

Россия Федерациязының Саналга палатазының хынакчылары ХП-де 39,6 млн. рубльге саңхөө үрээшкиннерин илереткенин сагындыраалы. Ооң иштинде сорулгазынга дүүшпес 2,2 млн. рубльди чарыгдаан. Оон-даа аңгыда федералдыг болгаш тус чер хоойлуларының хажыдыышкыннарын илереткен.

Ооң бир чижээ – ХП-ниң даргазы В.М.Оюннуң айтыышкыны-биле аңгы ажыл-агый эргелелин тургускан. Ол юридиктиг эргелиг кылдыр бүрүткел эртпээн. Ындыг турзажок ол эргелел бодунуң агар санын таварыштыр ХП-ден 9 млн. рубль, Төлээлекчилер палатазындан 688, 9 муң рубль түннүг республика бюджединиң акша-хөреңгилерин болгаш үндүрүгге онааттынмаан өске-даа орулгаларны шиңгээдип алган.

База бир чижек. 2000 чылдың февраль 9-та күштүг болуп кирген «Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн муниципалдыг өнчүже болгаш муниципалдыг өнчүнү күрүне өнчүзүнче дамчыдарының чурумунуң дугайында» республика хоойлузун хажыдып, ХП-ниң ынчангы даргазы В.М.Оюн бодунуң айтыышкыны-биле ТР-ниң күрүне өнчүзүнүң агентилелиниң чөпшээрели чокка «Дошка» деп кызыгаарлаттынган харыысалгалыг ниитилелге оргтехниканы дамчыдып берген. «Дошка» дээрге ол-ла Улуг Хуралдың бажыңында турар «Новости Тувы» деп солуннуң тургузукчузу болуп турар. А ол солун херек кырында ХП-ниң суртаалчызы, ооң хууда солуну. Ынчангаш номчукчуларының бажын төөредир үүлдер ында колдаан. Материалдарының кол утказы — Василий Оюннуң бөлүү эки, ТР-ниң Чазаа болгаш Ш.Д.Ооржак багай дээн суртаалче угланган. «Риск» деп «сарыг» солуннуң биче хоолгазы сагындырар.

Хыналда болгандан бээр элээн үе эрте берген. Ынчалза-даа эрге-хоойлу камгалаар органнардан харыы шимчээшкин идепкей чок. Аңаа көөрде күүсекчи эрге-чагыргадан кымбирге сайгарылга-даа чокка доп-дораан херекти оттура шаап каар. Ооң бир чижээ, декабрь айда Соңгу чүк сөөртүлгези дээш саң-хөө сайыдының оралакчызы Л.С-К. Анай-оолга болгаш «Рестопсбыт» бүдүрүлгениң директору А.Д.Ооржакка хамаарыштыр херекти оттуруп, ол дугайында массалыг информация чепсектеринге тарадып турган. Херек кырында кандыг-даа хажыдыышкыннар болдунмаанын Любовь Анай-оол, Амир Ооржак солуннарга, телевидениеге тайылбырлап чугаалаан. Ынчангаш ол херекти суд безин хүлээп албаан болуп турар.

Бо хүннерде ХП-ниң ажыл-агый эргелелиниң удуртукчуларынга кеземче херээн оттурган. Ынчап келирге, мындаа-ла бижип турганывыс ышкаш, ХП-ниң удуртукчулары ол хөөкүй күүседикчи кижилерни сотка олуртуп каан-дыр.

Я.МОНГУШ.

Интернеттен

ПУТИН АЖЫЛЧЫН УЖУРАЖЫЛГАНЫ КЫЛГАН

Россияның Президентизи Владимир Путин январь 16-да Саналга палатазының даргазы Сергей Степашин-биле ажыл-херекчи ужуражылганы кылган.

Сергей Степашин Күрүне баштыңынга Чечен Республиканың экономиказын катап тургузарының программазының боттаныышкынының дугайында болгаш Тываның 2006 чылда бюджет хөреңгилерин чарыгдаанының хыналдаларының талазы-биле илеткелди кылган.

Президент болгаш Саналга палатазының даргазы оон аңгыда шериг албанныларны чурттаар оран-сава-биле хандырар ажыл-чорудулга талазы-биле сайгарылганы кылганнар. Сергей Степашин Президентиге 2007 чылда Саналга палатазының ажыл планының дугайында база чугаалап берген.

Юбилей

«ЫДЫКТАРЫМ ТАНЫШТЫРЫП...»

Тыванын Алдан-Маадыр аттыг национал музейинде республиканың алдарлыг оолдарынга болгаш кыстарынга тураскааткан делгелгелер эрттирер улуг эвес өрээл бар. Аңаа Тыванын сураглыг кижилериниң дугайында чеже делгелгелер эртпээн дээр. А эрткен неделяда азы январь 12-де аңаа Тыва Республиканың көскү хөй-ниити-политиктиг ажылдакчызы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржактың төрүттүнгенинден бээр 70 харлаанынга тураскааткан делгелге ажыттынган. Амыдыралдың узун болгаш өредиглиг оруун эрткен бо хүндүлүг ажылдакчыга, ооң ыдыктары — төрээн черинин, өгбелериниң болгаш эрткен оруунуң дугайында экспонаттардан көрүкчү кижи Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң дугайында хөйле солун чүүлдерни билип ап болур.

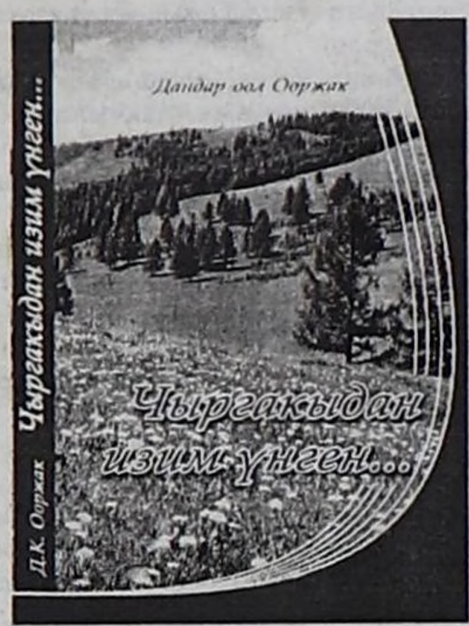

Шынап-даа болза 70 чыл бурунгаар амгы Чөөн-Хемчик кожуунунуң Кызыл-Кожагар деп черге бөдүүн араттар Көк-Хуна Муңгаш-Салович биле Чанчып Намнаңовнаның улуг өг-бүлезиниң хеймер оглу болуп төрүттүнген Дандар-оол солун амыдыралды чурттап эрткен. Ону барык бүгү назынында удуртукчулап, тыва чонунга бараан болуп келген кижи деп санап болур.

Дандар-оол Көк-Хунаевич — он-он чылдарның иштинде республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге, шынап-ла, улуг рольду ойнаан кижилерниң бирээзи. Амыдыралда ооң деткээни төлептиг кижилери бистиң аравыста ам-даа эки удуртукчулар болуп ажылдап чоруурлар. Ол ажылга болгаш амыдыралга ынак, аңаа харыысалгалыг кижи деп чүвени делгелгеде экспонаттар херечилеп турар. Оон Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң комсомолчу чылдарын, аңаа хөй чылдарда удуртукчулап чораанын, СЭКП Тыва обкомунга секретарылап турганын хөй санныг чуруктардан көөр бис. Делгелгеде хоочун ажылдакчының республика мурнунга ачы-хавыяазының херечилери – ооң орден-медальдарын болгаш хүндүлел бижиктерни көргүскен. Хөй черни Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң дөргүл-төрелдеринге, угу-салгалынга тураскааткан архив чуруктары ээлеп турар.

Маңаа ол-ла делгелгеде Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң «Чыргакыдан изим үнген...» деп сактыышкын номунуң номчукчуларга таныштырылгазы база болган. Автор ооң кыска таныштырылгазын чыылганнарга кылган. Солун бо номда Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң өгбелериниң, өскен черинин, чаш чылдарының, төрээн чери Чыргакының дугайында чылыг сактыышкыннар элбек. Хөй өңнүг болгаш өң чок чуруктар-биле каастаттынган номну номчуур болза, дыка солун дээрзин сагындырып каалы.

Делгелгениң ажыдыышкынынга Дандар-оол Көк-Хунаевичиниң хөй чылдарда кады ажылдап чораан эш-өөрлери, даргалап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже сөөлгү үнген чери – Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлөөлекчилер палатазының амгы удуртукчулары Х.Д.Монгуш биле Н.С.Германова, Хоойлужудулга палатазының депутаттары, ТР-ниң Чазааның кежигүннери, республиканың культуразының болгаш уран чүүлүнүң ажылдакчылары, чоок болгаш төрээн кижилери киржип, ооң адрезинге хөй санныг чылыг-чымчак күзээшкиннерни кылганнар. Чыылганнарга болгаш үр чылдарда кады ажылдап чораан эш-өөрүнге, бодунуң салымчолунга өөрүп четтиргенин юбиляр делгелге үезинде илереткен.

Бистиң корр.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

АМЫ-ХУУДА БАЙЫРЫМ

Мугур хар харлап турар боорга, ындыг арга бар апаарга, боларга хүндүткелим илереткен каш сөстү чугаалазымза кандыг боор дээш мону бижип ор мен. Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак шаанда мээң даргам чорду, чүге дээрге көдээге комсомол ажылынче, «Бурунгаар» солун дүжүп кааргa, шилчээнимде, ол обком секретары турду. Ынчан ол аныяктар организациязы кончуг идепкейлиг, чамдыкта харын-даа өске органнардан көскүлең ажылдап турар чүве ийик.

А бир дугаар ону караам-биле көргеним обкомнуң ынчан турганы, ам сарыг деп турар бажыңга эвес, кайгамчык Чагытай хөлдүң кыдыынга чүве. Амгы аныяктар билбес боор, чылдың чыгыы Тыванын бүгү аныяктарының төлөөлери аңаа чыглыр, слет азы чыыш эрттирер. Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннары-биле ужуражылгалар, арга-дуржулга солчуушкуну, турисчи, спортчу маргылдаалар: хүреш, хол бөмбүү... Долу, шыырак мага-боттуг, чараш шырайлыг, каттырымзап чоруур эрес кижи мээң сеткилимге таарышкан, ындыг улус аныяктарны бодунче чайгаар-ла хаара туда бээр ийик чоп. Оон кезек чылдарда ооң ажылын колдуунда кыдыындан көрүп келген кижи-дир мен.

А чогум ооң амыдыралын, намдар-төөгүзүн чоокта үнген номундан номчуй бээр силер, ынчангаш хөй чүве чугаалаан херээм чок боор. Чүгле ону мемуар, ниитилел-политиктиг намдар хевирлиг көрбезе эки хире ирги бе деп бодаар мен. Баш удур бодап алганы-биле кылган кижи болду: оолдарынга, төрелдеринге, чоок кижилеринге, эш-өөрүнге ада-өгбелериниң, өг-бүлезиниң, төрээн черинин төөгүзүн, ында алдарлыг кижилерниң, кады ажылдап келген улустарының дугайын чугаалап, кижи төрээн чуртунга ынак болуру эң-не чугула бүдүштүр деп ылаңгыя аныяктарга угаадып, бүзүредип турар. Номда кирген чуруктар кижини магададыр – шынап-ла, төөгүге артар чуруктар, олар дээрге бодунуң архивинден база салым-чаяанныг фотограф Василий Балчый-оолдуң тырттырган чуруктары-дыр. Чыскаап таарыштырарын база ол күүсеткен. Мээң эвээш-биче үлүг-хуум барынга өөрүүр мен. Номну парлап кааны тергиин чорду.

Ам маңаа бодумга хамаарышкан мындыг, эпчок-даа болза ам канчаар, таварылганы айтып каайн. Ынчан солуннуң молдуражык даргазы турган мен, аныям база аажок. Хай таварып, сергедилге черинче кире берген мен, агартынмас мен, ынчанмыже ол ужурга дүүшпес болганын чугаалап канчаар. Ынчан ындыг болгай, ажыл, профэвилел, нам талазы-биле чула «хемчээр». Шуптузун эртим. Сагыш-сеткилим саарзык. Боданып оргаш, бо даргамга чеде бердим. Ынчан ол улусчу контроль даргазы апарган турган чүве. Хамык чүвени төө каап бердим, ындыг таварылгаларда чүгле дыңнап каар кижи безин херек болгай. А ол кичээнгейлиг дыңнааш, «хамык чүве хоойлу-чурум езугаар болур ужурлуг» дээн. Дыка үр мээң-биле чугаалажып орду. Дорт сургаалда эвес, анаа эш-хуу чугаа. Сагыжым, шынап-ла, ажый берген. Улуска кичээнгейлиг, чүвени хандыр көөр, дузааргак кижи деп чүвени каталтап орарым ол.

М.Д.Чола, Х.Н.Чүргүй-оол, Д.К-Х. Ооржак вьетнам студентилер-биле. Кызыл, 1968 чыл.

Анаа кара сөстер-биле мынча дээр мен: ол эки кижи, үлегерлиг деп болур, чонунга бараан болуп, ажы-төлүн өстүрерин өстүрүп каан, уйнуктары дээш чурттап чоруур. Өөнүң иштинин, өг-бүлезиниң идегелдиг даянгыыжы. Кылбас-тутпас ажылы чок, шынап-ла, билбези чок. Бизнес, сайгарлыкчы ажыл деп чүвени эки билир. Хууда мал-маган-даа өстүрүп чорду. Партия обкомунуң секретарыдаа, парламентиге-даа ажылын улус билир. 70 харлааны-биле байыр чедирип каар деп бодааш бижээним бо. Хамык-ла чүве аайлажып турзун аа, Көк-Хунаевич!

А.ДЕМБИРЕЛЬ.

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң Дүрүмүн бадылаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2007 чылдың январь, 9, №2, Кызыл хоорай.

Россия Федерациязының чурттакчы чонну ажылга хаара тудар кады ажылдажылга адырының бүрүн эргелерин дамчыдып бергени-биле Тыва Республиканың девискээринге дээштиг организастыг ажылдарны хандырар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаанын **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:**

1.Тыва Республиканың Чурттакчы чонун ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң Дүрүмүн бадылаар.

2.Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар агентилели бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

3.Бо доктаал 2007 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2007 чылдың январь 9-та №2 доктаалы-биле бадылаттынган

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң ДҮРҮМҮ

1.Ниити үүлдер

1.1.Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилели (моон ыңай – Агентилел) Россия Федерациязының чурттакчы чонну ажылга хаара тудар кады ажылдажылга адырының дамчытканы бүрүн эргелерин боттандырар Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органы болбушаан, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органының болгаш чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының системазының тургузуунче кирип турар болур.

1.2.Агентилел Тыва Республиканың Чазак Даргазының эргелелинге турар.

1.3.Агентилелдиң долу ады – Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилели.

1.4.Агентилел бодунуң ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг конституция хоойлуларын, федералдыг хоойлуларны, Россия Федерациязының Президентизиниң болгаш Россия Федерациязының Чазааның нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, Тыва Республиканың Конституциязын, Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын, Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазааның нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, Россия Федерациязының Кадык камгалал болгаш социал хөгжүлде яамызының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын база бо Дүрүмнү удуртулга болдурар.

1.5.Агентилел бюджеттен дашкаар дөстерниң күсели-биле алдынган хөреңгилерниң болгаш бюджет хөреңгилериниң талазы-биле чаңгыс аай балансылыг болур.

1.6.Агентилел орулгалар болгаш чарыгдалдар сметалыг болур.

1.7.Агентилелдиң эт-хөреңгизи республиканың өнчүзү болур болгаш ооң оперативтиг эргелеп-башкарылгазынга турар.

1.8. Агентилел бодунуң ажыл-чорудулгазын боду дорт болгаш күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле, хөй-ниити каттыжышкыннары болгаш өске-даа организациялар-биле кады демнежип, чагыргазында турар чонну ажылга хаара тудар төптер дамчыштыр боттандырар.

1.9.Агентилел Чонну ажылга хаара тудар федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелин (Күш-ажыл талазы-биле болгаш күш-ажылга хаара тудар федералдыг албанның чурттакчы чонну ажылга хаара тударының айтырыгларының талазы-биле девискээр органы) эде тургускан соонда ооң эргелерин болгаш хүлээлгелерин күүседир албан чери болур.

II.Бүрүн эргелер

Агентилел Тыва Республиканың девискээринге дараазында бүрүн эргелерни боттандырар:

2.1.дараазында үүлдерге контрольду боттандырар:

-чонну ажылга хаара тудар адырга күрүне магадылалын хандырары;

-инвалидтерни күш-ажылга доктааттынган квота кызыгаарынга хүлээп алыр;

-ажыл чок инвалидтерни ажыл чок кылдыр бүрүткээр;

2.2.ажыл чок хамаатыларны оларга тааржыр ажылдарны тып бээринге дузалажыр сорулга-биле хамаатыларны бүрүткээр;

2.3.чонну ажылга хаара тударынга хоойлужудулгага дүүштүр дараазында күрүне ачы-дузаларын көргүзер:

-хамаатыларга тааржыр ажылдарны тыварынга, а ажыл берикчилеринге чугула херектиг ажылчыннарны шилип алырынга дузалажыр;

-күш-ажыл рыногунда байдалды медээлеп дыңнадыр;

-хамаатылар ажыл-чорудулгазының (мергежилин) адырын шилип алыр, ажылга туруп алыр, профессионал өөредилге чедип алыр шак ындыг сорулга-биле оларның профессионал уг-шиин тодарадырын организастаар;

-ажыл чок хамаатыларга психологтуг дуза, профессионал белеткел, эде белеткел болгаш мергежилин бедидеринге дузалажыр;

-доктааттынган чурум езугаар ажыл чок хамаатыларга социал төлевирлерни боттандырар;

-ажыл дээш төлевирлиг хөй-ниити ажылдарын чорударын организастаар;

-күш-ажылды бир дугаар дилеп турарларга, назы четпээн 14-тен 18 хар чедир назылыг хамаатыларга өөредилгеден хостуг үелеринде, ажыл чок 18-20 харлыг эге болгаш ортумак профессионал өөредилге черлери дооскан хамаатыларга түр үеде ажылга туруп алырын организастаар;

-ажыл чок хамаатыларны күш-ажыл рыногунга социал ижигип шуудаарынга дузалажыр;

-чурттакчы чоннуң боттары ажылга туруп алырынга деткимче көргүзер;

-ажыл берикчилеринге Россия Федерациязынга даштыкы хамаатыларның эргебайдалының дугайында хоойлужудулгага дүүштүр даштыкы хамаатыларны ажылга хаара тударының болгаш ажыглалының дугайында түннелдерни бээр;

-көдээ черлерже үнүп ажылдаар дээн хамаатыларга деткимче көргүзер;

2.4.чонну ажылга хаара тударының хоойлужудулгазынга хажыдыышкыннарны чайладырының дугайында албан күүседир ужурлуг айтыышкын бижиктерни бээр болгаш хынаар, ук хоойлужудулганы хажыдып турарларны Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалгага онаар;

2.5.чурттакчы чонну ажылга хаара тударының дугайында хоойлужудулга үрээнинин талазы-биле билдинип келген чылдагааннарны болгаш байдалдарны чайладырының талазы-биле болгаш хамаатыларның эргелерин хажытканда, ону катап тургузар хемчеглерни алыр;

2.6.чурттакчы чонну ажылга хаара тудар адырда тус чер бот-башкарылга органнарынга бүрүн эргелерни хуваарының талазы-биле Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш ону Тыва Республиканың Чазаанга бадыладып алыры-биле киирер;

ажыл чок хамаатыларның иштинден специалистер белеткээри-биле күрүне чагыын үндезилээр талазы-биле ажылхерекке киржир;

2.7.чурттакчы чонну ажылга хаара тудар дугайында хоойлужудулганы хажыдар чылдагааннарның анализин болгаш херек кырында ажыглалдың үүлдерин ниитижидер база ук хоойлужудулганы сайзыраңгайжыдып экижидер талазы-биле чогуур саналдарны белеткээр;

2.8.чурттакчы чонну ажылга хаара тударынга деткимче көргүзеринге таарыштыр тургустунган хемчеглерлиг девискээр программаларын, аңаа немей ажыл тыварынга бергедежип турар болгаш социал камгалал хереглеп турар тускай хамаатыларга болгаш ажыл чок калырынга кес кырында турар хамаатыларга таарыштырган деткимче программаларын киириштир боттандырар;

2.9.онааган бүрүн эргелерни боттандырарынга көрдүнген бюджет хөреңгилерин кол алыр болгаш ажыглаар хүлээлгелерни күүседир;

2.10.чонну ажылга хаара тудар ведомствонуң чагыргазында турар төптерниң ажыл-чорудулгазынга контрольду тургузар болгаш ажылын организастаар;

2.11.Тыва Республиканың Чазаанга чонну ажылга хаара тударынга деткимче көргүзер болгаш ажыл чок хамаатыларга социал деткимче көргүзериниң, альтернативтиг хамааты албан-шериниң, Агентилелди болгаш ажылга хаара тудар төптерни хандырарынга акшаландырыышкын талазы-биле саналдарны тургузар болгаш киирер;

2.12.банкының хостуг ажыл олуттарының (мергежилдерниң) болгаш профессионал өөредилгеге хостуг олуттар дугайында медээлерин ажыглаар, тургузар болгаш киирер;

2.13.альтернативтиг хамааты албан-шериниң айтырыгларының талазы-биле келдиртилге комиссияларының ажылхерээнге киржир;

2.14.Тыва Республиканың девискээринге чонну ажылга хаара тудар албаннарның чаңгыс аай информастыг системазын тургузар, автоматчыткан медээлер системазының ажыглалынга контрольду, ону ажыглалга киирерин, оларны хайгаарап карактаарынга болгаш техниктиг херекселдерни септедирин хандырар, медээлерни камгалаарының талазы-биле негелделерни күүседир;

2.15.Тыва Республиканың күш-ажыл курлавырларының деңзигүүрүн болгаш күш-ажыл рыногунуң байдалының дугайында отчеттарны болгаш медээлерни тургузарынга киржир;

2.16.Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының чогуур органнарынче кииреринге доктааттынган хуусааларда Агентилелдиң болгаш чонну ажылга хаара тудар төптерниң дамчыттынган бүрүн эргелел талазы-биле ажыл-чорудулгазының дугайында статистиктиг, саң-хөө болгаш бухгалтер отчеттарын белеткээр;

2.17.чонну ажылга хаара тудар албанның органнарының ажыл-чорудулгазынга айыыл чок чорукту хандырары-биле хоойлужудулга болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларының негелделерин боттандырарын хандырар болгаш Агентилелдиң албан-дужаал чурум хажыдыышкыннарын сагындырар болгаш үндезининден үзе шавар;

2.18.Россия Федерациязының хамааты хоойлужудулгазынга дүүштүр бодунуң адындан эт-хөреңги боттандырылгазының болгаш амы-хуу эт-хөреңгиге хамаарылга чок эргелерни аңаа берген бүрүн эргелерге дүүштүр алыр болгаш судка хомудакчы болгаш харыылакчы кылдыр киржир эргелиг болур;

2.19.күрүне чажыдын тургузуп турар медээлерни бодунуң эрге-чагыргазының кызыгаарынга камгалаарын хандырар;

2.20.хамаатыларны хүлээп алырын организастаар, хамаатыларның билдириишкиннерин долузу-биле болгаш үезинде сайгарып көөрүн хандырар, аңаа хамаарыштыр шиитпирни үндүргеш, Россия Федерациязының хоойлужудулгазында айыттынган хуусааларда билдириишкин ээлеринге харыыларны чорудар;

2.21.Агентилелдиң мобилизастыг белеткелин хандырар, оон аңгыда ведомствонуң чагыргазында турар ажылга хаара тудар төптерниң мобилизастыг белеткелин контрольдаар болгаш ажыл-чорудулгазын таарыштырар;

2.22.Агентилелдиң болгаш ажылга хаара тудар төптерниң ажылдакчыларының профессионал белеткелин, эде белеткелин, мергежилин бедидерин болгаш стажировка эртерин боттандырар;

2.23.Агентилелдиң ажыл-чорудулгазының үезинде чыылган архив документилериниң учедун болгаш ону ажыглаарын, шыгжаарын, чурум-чыскаалдыг чыыр ажылды чорударын доктааттынган чурум езугаар боттандырар;

2.24.Агентилелдиң хереглелдеринге доктааттынган чурум езугаар ачы-дуза көргүзериниң, ажылдар кылырының, бараанар эккеп бээриниң талазы-биле чагырларны салырының күрүне керээлерин чарар болгаш конкурстарны эрттирер;

2.25.өске-даа хүлээлгелерни, бир эвес ындыг хүлээлгелер федералдыг хоойлуларда, Россия Федерациязының нормативтиг эрге-хоойлу актыларында, Тыва Республиканың хоойлуларында болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларында көрдүнген болза, боттандырар.

III. Эргелер

Агентилел бодунуң бүрүн эргелерин боттандырар сорулга-биле дараазында эргелерлиг:

3.1.чагыргазында турар чонну ажылга хаара тудар төптерниң орулга болгаш чарылга сметаларын бадылаар, бюджет хөреңгилерин алган черлерниң ону сорулгазынга ажыглаанын контрольдаар;

3.2.контроль чорударының, күрүне ачы-дузазын чедиреринин айтырыгларының талазы-биле эртем шинчилелдерин болгаш чугула херек шинчилелдерни чорударын организастаар;

3.3.Агентилелдиң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле шиитпирлер үндүреринге чугула медээлерни чагып айтырар болгаш алыр эргелиг;

3.4.доктааттынган чурум езугаар эртем болгаш өске-даа организацияларны, эртемденнерни болгаш специалистерни хаара тудар;

3.5.дугуржулга, эксперт органнарын (чөвүлелдер,комиссиялар, бөлүктер) тургузар;

3.6.чурттакчы чонну ажылга хаара тударының, альтернативтиг хамааты шериг-албанының, күш-ажыл миграциязының айтырыгларының талазы-биле семинарларны, хуралдарны болгаш өске-даа хемчеглерни эрттиреринин болгаш акшаландырарының, белеткээриниң ажылдарынга киржир;

3.7.бодунуң эргелериниң кызыгаарынга чурттакчы чонну ажылга хаара тударының, альтернативтиг хамааты шериг-албанының, күш-ажыл миграциязының айтырыгларының талазы-биле делегей чергелиг программаларны боттандырарынга киржир;

3.8.Агентилелдиң ажыл-чорудулгазыбиле холбашкан айтырыглар талазы-биле хөй-ниитиниң болгаш консультативтиг органнарже, чонну ажылга хаара тударынга деткимче көргүзер таарыштырылга комитеттериниң составынче бодунуң төлээлерин чорудар;

3.9.Агентилелдиң бүрүн эргелеринге

хамааржыр айтырыглар талазы-биле юридиктиг эргелиг болгаш тус-тус кижилерге тайылбырларны бээр.

IV.Агентилелдиң ажыл-чорудулгазын организастаары

4.1.Агентилелди директор баштаар, ону албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы чонну ажылга хаара тудар болгаш ажыл чоктар адырынга нормативтиг эргехоойлу таарыштырылгазының база күрүне политиказын ажылдап кылырының хүлээлгелерин күүседип турар күүсекчи эргечагырганың федералдыг органының чөпшээрежилгези-биле кылыр.

Агентилелдиң директору Агентилелге даандырган бүрүн эргелерниң күүселдези дээш амы-хууда харыысалгалыг.

4.2.Агентилелдиң директору чаңгыс оралакчылыг болур, ону Агентилелдиң саналдааны-биле Тыва Республиканың Чазааның Даргазы албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар.

4.4.Агентилелдиң директору:

4.4.1.доктааттынган чурум езугаар киирер үүлдери:

Агентилелдиң ажылчыннарының кижи санының кыдыкы кызыгаарының болгаш ажыл төлевириниң фондузунуң дугайында саналдарны, Агентилелдиң ажылдаарынга херектиг орулгалар болгаш чарыгдалдар сметазын бюджетте көрдүнген чогуур үениң бадылап каан акшаландырыышкынын езугаар;

чонну ажылга хаара тудар төптерниң кижи санының туруп болгу дег санының дугайында болгаш оларның ажыл төлевириниң фондузунуң дугайында, ажылдаарынга херектиг орулгалар болгаш чарыгдалдар сметазының медээзин бюджетте көрдүнген чурум езугаар;

Агентилелдиң ажыл-чорудулгазының баш удур санаан көргүзүглерин болгаш чыл санының планының төлевилелин, оон аңгыда ону күүсеткениниң талазы-биле отчетту;

чонну ажылга хаара тудар төптерни хөгжүдериниң талазы-биле саналдарны;

4.4.2.Агентилелдиң адындан шынзыткан бижии чокка хөделир, ооң оперативтиг эргелелинде эт-хөреңгизин башкарар;

Агентилелдиң бүрүн эргелеринге хамаарышкан айтырыглар талазы-биле керээлер чарар, шынзылга бижиктер тыпсыр;

4.4.3.Агентилелдиң ажылчыннарын болгаш эргезинде турар чонну ажылга хаара тудар төптерниң удуртукчуларын доктааттынган чурум езугаар албан-дужаалга томуйлаар болгаш хостаар, айыттынган ажылчыннар-биле күш-ажылчы керээлерни чарар болгаш үзер;

4.4.4.доктааттынган штат санынга болгаш ажыл төлевириниң фондузунуң кызыгаарынга штаттың хүн чурумун, Агентилелдиң адырларының структуразының дугайында дүрүмнү бадылаар;

4.4.5. Агентилелдиң орулгалар болгаш чарылгалар сметазын бадылаар;

4.4.6. бодунуң эргезинде турар чонну күш-ажылга хаара тудар төптерниң уставтарын бадылаар;

4.4.7. Агентилелдиң болгаш эргезинде турар төптерниң ажыл-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыглар талазы-биле дужаалдарны үндүрер;

4.4.8. доктааттынган чурум езугаар Агентилелдиң аппарадының ажылдакчыларын, айыттынган адырда ажыл-чорудулгазын кылып турар өске-даа кижилерниң Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының болгаш хүндүлүг аттарны тыпсырының дугайында саналдарны киирер.

4.5. директор оралакчызының болгаш Агентилелдиң ажылчыннарының албан-дужаал хүлээлгелерин тодарадыр;

4.6. директорнуң чок турар үезинде, ооң албан-хүлээлгелерин директорнуң үндүргени дужаал езугаар ооң оралакчызы күүседир.

4.7. Агентилел коллегиалдыг (коллегия) органныг болур. Коллегияның составынче кирер Тыва Республиканың күүсекчи эргечагыргазының өске-даа органнарының төлээлери кирип болур. Коллегияның составын Тыва Республиканың Чазаа бадылаар.

Коллегия бодунуң хуралдарынга Агентилелдиң бүрүн эргелеринге хамаарышкан кол айтырыгларны сайгарып көөр.

Коллегияның хуралынга Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының төлээлери, тус чер бот-башкарылга органнарының, ажыл берикчилери, эртемденнер, эксперттер болгаш өске-даа сайгарып турар айтырыгга хамаарылгалыг төлээлер кээп киржип болур.

V. Түңнел дүрүмнер

5.1.Агентилел юридиктиг эргелиг чер болур, Тыва Республиканың Күрүне сүлдезин болгаш бодунуң адын бижээн таңмалыг, өске-даа таңмаларлыг болгаш доктааттынган майыктың саавырлыг база Россия Федерациязының хоойлужудулгазынга дүүштүр ажыткан агар саннарлыг болур.

5.2.Агентилелдиң аппарадының ажылдаарынга болгаш дамчыткан бүрүн эргелерни боттандырарынга чарыгдаар акшаландырыышкын федералдыг бюджеттен Тыва Республиканың республика бюджединче субвенция хевиринге көрдүнген.

5.3.Агентилелдиң үндезилеттинери, эде организастаттынары болгаш дүжери хоойлужудулганың доктаатканы езугаар чоруттунар.

5.4.Агентилелдиң дугайында Дүрүмге өскерилгелер болгаш немелделер киирерин Тыва Республиканың Чазаа боттандырар.

5.5.Агентилелдиң турар чери – Кызыл хоорай.

Хоочуннар аравыста

ТОЗАН БЕШ ЧЫЛ ЮБИЛЕЙИН ДЕМДЕГЛЭЭН

Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока 2007 чылдың январь 1-де 95 харлаан. Ооң ол улуг юбилейинге чорааш, амырмендизин-даа айтырдым, аяк-шайын-даа иштим, аъш-чемин-даа чоогладым. Бүгү-россияның дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының хөй-ниити организациязының «Хүндүткелдиң демдээ» деп хөрекке кадаар демдээн-даа тывыстым. Ук хөрек демдээ — Россияның хоочуннар организациязының дээди шаңналы болур, ону Россияның Хоочуннар чөвүлелиниң мурнундан тыпсыр чурумнуг. Хертек Амырбитовна шаңналды аажок улуг өөрүшкү-биле хүлээп алды.

Мээң-биле Тамара Чаш-ооловна Норбу хоочуннарны төлээлеп чораан бис. Бистен аңгыда Хертек Амырбитовнага байыр чедирип, суй белектер тутсуп Кызыл хоорайның чагырга даргазы Дмитрий Донгак, Тыва Республиканың Культура болгаш сүлде-сүзүк сайзыралының яамызының сайыды Зоя Самдан, Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыды Алдын-кыс Конгар, Чазактың харыысалгалыг ажылдакчылары Наталя Кадралиева, Юрий Ооржак болгаш өскелер-даа чедип келгеннер.

Мен беш чыл мурнунда Хертек Амырбитовнаның 90 чыл юбилейинге база чораан кижи мен. Эрткен беш чыл иштинде хоочун барык өскерилбээн-дир деп түңнелге келдим. Угааны чарт хевээр, орустап, тывалап чүве чугаалап олурда шуут амыр. Чечектер, суй белектер алгаш, өөрүп четтиргенин илеретпишаан, кандыг белек кымдан келгенин ыяап-ла сонуургаар дивес силер бе. Ол аразында аалчыларга бараан бооп турган кенни Галинаны, оглу Владимирни «чүшкүрүп», аъш-чемиңер салыңар, аяк-дашкаңар долдуруңар деп айтып олурар де. Культура база социал политика яамыларындан белектерге хоочун кызыгаар чок өөрүүр болду.

«Чазакка ажылдап чораан шаамда, культура, өөредилге, кадык камгалал, социал адырларын харыылап, удуртуп чораан мен. Ук адырларга республиканың саң-хөө сайыды Каплунов кончуг дузалап чораан кижи. Бо адырларның амгы удуртукчуларының юбилейим таварыштыр меңээ, мындыг улуг назылыг кижиге, байыр чедирип кээп турары — ана магалыг чүве-дир. Дыка-ла өөрүүр кижи-дир мен» — суг-суг дээш, үр-ле алгап-йөрээр хоочун болду. Кызыл хоорайның чагырыкчызы Д.К.Донгак суй белек тутсуп, байыр чедирерге, ооң өөрүшкү-маңнайы улам дам барган дивес силер бе. «Мен бо Кызыл хоорайымга чеден дөрт чыл чурттап келдим. Бичии суурдан мындыг улуг хоорай мээң караамга-ла өзүп, туттунуп келди. Ам көрүңер даан: дорт-дорт, узун-узун кудумчуларлыг, хая-чалым дег каът бажыңнарлыг, хөй муң чурттакчыларлыг хоорай апарган. Кызылга кээп чораан даштыкылар Азий диптиң чиге төвүнде хоорай-биле танышкаш, ону магадап, мактап аъттанып турарын дыңнап-даа, номчуп-даа олурар-дыр мен. Төрээн Кызылым ам-даа сайзыразын, ам-даа чечектелзин, ам-даа чаагайжыттынзын, ам-даа улгатсын! Чаагайжыдылга дээрге, бүгү чурттакчыларның херээ-дир, чаңгыс хоорай чагырыкчызының эвес. Хоорай чагыргазы бо улуг, берге ажылды чааскаан чүктеп, кылып шыдавас, аңаа чон дузалажыр хүлээлгелиг. Хоорай чагыргазы чаагайжыдылгаже бүгү чурттакчыларны кыйгырар, эвилелдээр ужурлуг» — деп чугаазын доозарга, бис, олурганнар, дыка-ла чөпсүндүвүс ийин.

Байырлаашкын орту кирип чорда, Чазак Даргазы Шериг-оол Дизижикович Ооржак телефоннап келген. Бичии карман телефонун холунга тутсуп бээрге, ону кулаанга чыпшыр туткаш, дарга-биле саат чокка чугаалажыр болду. «Четтирдим, Шериг-оол Дизижикович, улуу-биле четтирдим! Буттарым багай, аарыг болгаш силерге чедип шыдавас кижи-дир мен, Чаа чыл-биле байыр чедирип олур мен, Шериг-оол Дизижикович!»

Телефонда чугаа доосту бээрге, ол кезек када ыыт чок олургаш, оон уламчылай-дыр: «Чазактың улуг даргазы Шериг-оол Дизижикович меңээ байыр чедирди ышкажыл. Оо, улуу-биле четтирдим. Төрээн Тывазы дээш кызыпкылайып-ла чоруур даргавыс-тыр ийин» — дээш, чугаазын доосту оң. Ооң арын-шырайында өөрүшкү-маңнайның чайынналганы дыка илдең, көскү болду.

Чугаага Тамара Чаш-ооловна киржи берди: — Мырыңай чоокта чаа Салчак Калбакхөрековичиниң төрүттүнгенинден бээр 105 чылы болуп эрткен болгай. Музейге делгелге-даа, ужуражылга-даа болуп эрткен, аңаа Чазактан-даа, яамылардан-даа даргалар база чораан чүве. Салчак Калбакхөрекович ында-хаая арага ишкенде, мындыг маркалыг француз коньяк ижер чүве ийин — дээш, Тамара Чаш-ооловнага чараш өңнүг хаптан узун, чиңге шил уштуп эккелген.

— Мында олурганнар мону амзап көрүңер, даргадан кежиктен дилеңер — дээш, шилди стол кырынга тургузуп кагды. Юрий Октяевич шилди ажытты, Дмитрий Калчанович коньякты дашкаларга үлей кутту оң. Бисте чүү боор, даргадан кежик дилеп алгангылааш, дашкаларның дүптерин кургадыр тудупкан бис.

— Хертек Амырбитовна, Салчак Калбакхөрековичиниң өгбүлезинге хамаарылгазы кандыг турганыл? — деп, аныяк даргаларның бирээзи айтырыг салды оң. Хертек Амырбитовна кезек када боданып ора, чугаалай-дыр.

— Бис үжен чыл кады чурттаан бис. Сен, мен дижип көрбээн бис. Салчак Калбакхөрекович өгбүлезинге кончуг кичээнгейлиг чораан кижи. Чүгле аал-оранынга эвээш үнер-кирер, үргүлчү сургакчылаар. Тываның-даа иштинге, соңгаар-даа, эң ылаңгыя Москваже. Дыштаныр хүннерде бажыңга органда, оолдарын ойнадыр, олар-биле хөөрежир кижи. Тыва шайны дендии хайындырар, шай ижеринге аажок ынак чораан. Чамдыкта хайындырып алганы хөнек ишти шайын чааскаан ижип аар. Спортка кончуг ынак чораан кижи. Хол бөмбүү, бильярд ойнаарынга, хаактаарынга кончуг сундулуг чүве. Спорт оюннарынче шупту даргаларны эвилелдээр ийикпе. Мен бильярдка кымга-даа аштырбас чордум. Чемпионнап турганым ол-дур ийин.

— Ийе, Хертек Амырбитовнадаа, Салчак Калбакхөрекович-даа спортка кончуг ынак чораан улус. Кызыл кавызында Хертек Амырбитовнаның чуңгулаваан даа чок ийин. Кудургайдан бадып турда, бир-ле куш кижи боор — деп, Тамара Чаш-ооловна тайылбырлайдыр.

Спорт дугайында чугаа-соот оранчок-ла үргүлчүледи оң. Амгы үениң тыва аныяктарының туруштуу, чүткүлдүү, оларның республика, чурт, делегей чергелиг маргылдааларга киржип тиилеп, чемпионнап турары-даа артпаан, чытпаан. Спорт дугайында чугаа доосту бээрге, Хертек Амырбитовна уламчылай-дыр.

— Салчак Калбакхөрекович Тыва чуртун дөртен ажыг чыл дургузунда удуртуп келген кижи. Тываның хөгжүлдезинге ооң киирген үлүг-хуузу дыка улуг, ол дугайында чон эки билир. Багай чүве чүл дизе, төөгү карартыр чамдык кижилер бар-дыр. Мону мынчаар кылбаан, дөөнү ынчаар удуртпаан суг-суг дээш, баар. Ажылга четпестер, частырыглар турбайн канчаар. Олар дээрге төөгү карартыр барымдаа эвестир. Төөгү канчаар болган-дыр, ынчаар артар ужурлуг. Төөгүнү редакторлап болбас» — деп, Хертек Амырбитовна доозарга, олурганнар аажок чөпсүнүп, мага ханар болдулар.

Үе-шак оранчок апарган. Тозан беш харлаан хоочунга база катап байыр чедирип, ооң ам-даа хөй чылдарда чурттаарын чүректиң ханызындан күзээш, хүндүлээчел, аъш-чемниг, арага-хымыстыг аал-орандан тарап үнген бис.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

Кызыл хоорай.

ЧАГААЛАР аразындан

СОНУУРГАЛЫМ — ЫРЫ, ХОГЖУМ

Аввыс Шивитпаа Тюлюшевна уруглары бистерге өпей ырын ырлап берип чорааш, азырап өстүрүп каан. Авам боду аныяк үезинде ырга аажок сонуургалдыг, концерттерге бола киржи бээр турду. Бир катап концертке киржип тургаш, аныяк, тенек үези-дир ийин, ырлаарда боостаазынга эки болзун дээш чуурга бускаш, ону боттаны берген деп билбейн чипкен, ол олчаан ырлавастаан, дагаа чуургазы-даа чивестээн. Черле харын кайгаар чордум, авам бажыңче черле дагаа чуургазы сатпас, биске ону хайындырып бербес кижи. Ачам дагаа чуургазы садып алгаш, боду белеткеп алыр, авам үнүп кылаштап чоруй баар турганын сактыр-дыр мен.

Ада-иемниң эргелиг уруу кылдыр өзүп келген мен. Аванны чидирип аар мен деп черле бодавайн чордум.Кажан авам өске өртемчейже чоруптарга, аңаа тураскаал кылдыр, авамның чараш үнүн сактып, ооң оожумтоптуг бүдүжүн, буянныг овурхевири сактыышкыннарымга таалал болуп чор.

Авамның-на салдары боор, бистер дөрт угбашкы шупту ырга сонуургалдыг болуп, ырлажып чоруур бис. Өг-бүле концерттеринге бо-ла ырлажы бээр бис. Авам шаанда өшкү, хой кадарып чорааанда, сарынналып ырлай бээрге, бүдүү аажок дыңнаалаар чордум. Улус көрүп кааанда, ол дораан ырлавайн баар.

Каш чыл бурунгаар Өвүрде авамның Чымбалак даайының ажы-төлүнүң концертин улуг сонуургал-биле көргеш, төрелдеримге чедир ырлаар улус чоктур деп чоргаарланып ордум. Ылаңгыя Сергей, Чинчи, Долаана адашкыларның үнүн дыка чарашсындым.

Ыр – кижиниң чарылбас эжи. Кандыг-даа үеде ыры-биле кижи сагыш-сеткилин ажыдып, чазамыктап ап чоруур. Ырга ынак болуңар.

Ульяна ВЕЛИЧКО.

Ирей саналдап тур, Чазак чүү дээрил?

ӨТТҮНЧЕК — ӨӨРЕНИИЧЕЛ...

Бистиң эң кол ажыл-амыдыралывыс мал, чер ажылы болгаш, бүгү көдээ ишчилер бүдүргени эът, тараа, кеш, дүк чижектиг бараанныарын канчаар, кандыг арга-биле оларны болбаазырадып болурунуң арга-дуржулгазының айтырыын көдүрүп турары амыдыралдың негелдези-дир.

Бистиң хөй санныг малывыстың саны эвээш-бичелеп-даа болза, өзүп турарын боттарывыс көрүп, билип, анализтеп олур бис. Ылаңгыя малдан салдынмас малчыннарывыс хөй кеш-дүгүн күрүнениң болгаш хуу-даа улустуң эвээш өртекке хүлээп ап турарындан чөгенгеш, оларга садар хөңнү чок апаар-дыр. Чижек кылдыр кылып каан хомут кулаанга өй бичии дилиндек хөмнү алырга, 300 рубль өртектиг, а кажан малчын кижи бодунуң бүдүн инек кежин деңзилээш садарга, база-ла 300 рубль болур. Деннеп көрүнер, дилиндек биле бүдүн кештиң өртээ деңдир бе? Оон аңгыда 1 кг хой дүгүн 6 рубльге алыр-дыр, бүдүн кодан 600-700 санныг хойнуң дүгүн ол хире бичии өртекке саарары – малчынга карылга, садып алган кижиге орулга болур.

Бир эвес дүктү малчын азы арат-даа кижи боду дыткаш, кидис бүдүрүп, кидис идик-даа кылгаш садар болза, үстүнде өртектен оранчок улуг орулганы алыр апаар. Бо дугайты хөрек өйген бодалдарны амыдыралга боттандырар дээш, Бора-Хөлдүң көдээ ажыл-агый кооперативиниң даргазы, боду аныяк малчын Сергей Сүгеевич Сат дүк ажылының кедизинде херектиин бодап, чоорган, дөжек, идикти кылырын планнап-дөзевилеп эгелей берген кижидир. Аңаа колдуунда дүктү дыдып, сайзырадып болбаазырадыр станок херек. Чүгле байгы-ла бо дугайты мээң-биле сүмележип соодажыр дээш келген. Бодум хуумда 1940 чылдарда көргеним бистиң кожуунга кидис идик кылыр артельге ажыглап турган дүк дыдар, ийи ыяш-биле кылып каан, хол-биле долгаар барабанны сактып, шыйып, тайылбырлап бердим. Ол хире чугула херектиг бөдүүн херекселди бо чаа үеде Россияның кайы-даа булуңунда ажыглап, ажыын көрүп турар-ла болгай. Оон дүрзү-хевирин, тургузуг-схемазын бисте технологтар суму, кожуун бүрүзүнге лекция, семинар кылдыр өөредип тургаш тайылбырлап, чонувустуң ук ажылдарны кылырынга сеткилхөңнүн көдүрерин үе негеп келгени бо-дур.

Бистиң бодувуста хевис кылыр фабрика бар-дыр. Ында дүктү чуггаш, дыткаш, чүң кылдыр ээргеш, будааш, хевисти аргып турар-дыр, оон дүк дыдар станогунуң дүрзү-хевирин бөдүүн чон боттарынга ажыглап турар кылдыр өөредип дамчыдар болза эки-дир. Ындыг станокту шаанда бис хол-биле долгап тургаш, дүктү дыдып турган бис. Ол станокту электри күжү-биле азы суг күжү-биле ажылдадып болур. Бо үениң аныяк салгакчылары эргиде бистерниң ажыглап чораанывыс дериг-херекселдерни сонуургап, кожууннарга кылып турду, а бо эътти консервалаар ажылды көдээ чон кыла бээр болза, ынчан саарылга бир янзы сегиир, бүдүрүкчүлерниң сонуургалы улгадыр.

Сергей Сүгеевич тараа дугайында база санал-онал киирди: эрги шагда ажыглап турганывыс аът-биле тараа кестирер «жатка» дээр машинаны ажыглаар дугайында. Хууда тараажының 5-6 гектар тараазын күзүн ажаарда, сумуда чаңгыс борбак комбайнны дыка хөй өрегелер ээлчег езугаар манаарлар. Оон орнунга аът-биле кезер болза, 1 шак хире үе четчир, аңаа бензин-солярка деп турар эвес. Ол «жаткага» немей шаанда аът-биле сиген кезер машиналарны база катап диргизип, база катап көдээ ишче дедир ээлдирери чугула. Бо машинаның дүрзү-хевирин, конструкциязын бо шагда көрген, билир кижилер ховар, харын-даа чок-ла боор. Оларны тып, билип алыр дизе, Каа-Хем бажында чурттап чоруур эрги чүдүлгениң улустарында арткан чадавас деп бодаар-дыр мен. Ында бар болза, оон оон тургузуун көрүп, билип, өөренип болур. Бир эвес ону катап эгидип, ажыглаар деп бодаар болза, оон конструкция-тургузуун катап заводтарга тускай чагыг езугаар бүдүртүп кылдырткаш, арат ажылагыйларын ам ооң-биле чепсеглээрин үе негеп келген деп бодаар мен. Ону канчаар ажыглап турганын 1940 чылдарда бистиң эдилеп турганывыс эрги акшада чуруун арттырып каан. Ындыг акшалар бистиң Алдан-Маадыр мен ышкаш чөнүк ирейден чагыгсүме айтырып кээп турарынга сеткил өөрүп, келир үениң ажылүүлезинге эрги-даа, чаа-даа үениң дериг-херекселин ажыглап тургаш ажыл бүдүрерге, чоннуң камналгалыг (экономиктиг) хөгжүлдези оон эгелээр. Амгы үеде дүктен аңгыда, алгы, хөм, аргамчыны канчаар эттээрин, идээлээрин (дузаарын), кандыг кислоталар херектиин өөредип тайылбырлааш, кандыг станоктарга канчаар чымчадырын, хоюглаарын, будуурун технологтар айтып берип турар болза кончуг эки.

Малчыннар эътти болбаазырадып, боттары продукцияны бүдүре бээр болза, оларның орулгазы көвүдеп, эът өртээ амгы өртектен кудулап, «саткаш-саарлардан» адырлып болур бис. Колбаса кылыгларын шаанда аттыг национал музейивисте кадагалаттынып чыдар. Ында ийи аътты кожуп алган сиген кезип турар аратты көрүп болур силер (чурукту көр). Мону көргеш өттүнчектер болу бээриңер-даа чадавас. «Өттүнчек — өөрениичел» деп өгбелерниң үлегери бар болгай.

Эргим редакция! Үстүнде бижээним айтырыгларны амыдыралга херек кырында боттандырарда, ыяапла чазак-чагырганың талазындан деткимче херек дээрзин мээң-биле чугаалажып олура, Сергей Сүгеевич медегледи. Ынчангаш бо айтырыг талазы-биле кандыг түннел үнерил, бир эвес программа тургустуна бээр чүве болза, ону чагаа дамчыштыр аңаа дыннадып медеглээрин меңээ чагып дааскаш чорутту. Чазактың бо айтырыгны канчаар көөрүн, чүү планнаарын, парлалга дамчыштыр чонга тайылбырлаарын чон манап турар хевирлиг-дир, ынчангаш чүгле парлалга-ла шыдаар дээрзинге идегедим.

Бады ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Шаандакы тыва акша чуруун автор хоолгалааш чоруткан.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ *хоолгалаан чуруктары.*

ТЫВА ХҮРЕШ – белеткелдиң эге чадазы

Тыва хүрешке сонуургалдыг школачы оолдар кышкы дыштанылгалар үезинде, январь 5-те, «Херел» спорт залынга боттарының күжүн шенешкен.

Чаа чыл байырлалдарынга тураскааткан республика чергелиг ажык маргылдаага ыраккы Тожу, Тере-Хөл кожууннардан аңгыда, шупту кожууннардан оолдар кээп киришкен. Сүт-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды, Кызыл кожууннарның мөгелериниң белеткелин онзалап демдеглексенчиг.

Маргылдаа 1-2, 3-4, 5-6, 7-8, 9-10-11 класстарның оолдарының аразынга азы 5 аңгы бөлүкке эрткен. Бөлүк бүрүзүнге ортумаа-биле 50-60 кижи киришкен. Баштайгы 4 бөлүкке Ай-Хаан Ооржак (Кур-Чер), Шиметей Ондар (Сүт-Хөл), Төмүр Ооржак (Барыын-Хемчик), Буян Доржу (Тес-Хем) тиилээн.

Эң улуг бөлүкке 80 ажыг кижи киржип, маргылдааны улам чидиглендирген. Оон түннелинде, Кызыл хоорайның мөгези Сонам Соян тиилелгени чаалап алган. 1-3-кү черлерни ээлээн оолдарга медальдар, грамоталар болгаш спортчу костюмнерни Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң специалистери тывыскан.

Кышкы дыштанылгалар үезинде школачылар аразынга бир дугаар эртип турар бо тыва хүреш маргылдаазын чоокта чаа тургустунган Республиканың ургларның спортчу белеткел төвү организастап эрттирген. Уруглар аразынга тыва хүрешке маргылдаалар чүгле тыва хүрешти сайзырадырынга эвес, хүрештиң оон өске-даа олимпийжи хевирлерин — хостуг хүреш, грек-рим хүреш, дзюдо, самбо хевирлеринге белеткелдиң эге чадазы дээрзин Республиканың ургларның спортчу белеткел төвүнүң директору Долбан Семенович Самдан чугаалай-дыр. Олар бо маргылдааны чыл санында эрттирерин планнап турар. Ынчап кээрге, республиканың өзүп орар бичии мөгелери чүгле Июнь 1 — Уруглар камгалалының хүнүнде эвес, кыжын база ужуражып, арга-мергежилин байыдар арга тургустунар. Маңаа кожуун бүрүзү мөгелерин деткиирин чаагай чаңчыл болдурары күзенчиг. Тренер башкыларның демдеглеп турары-биле алырга, база бир чугула чүүл – чурум сагылгазы. Чер-черлерден мөгелер бир хүн бурунгаар кээп демдегледирин база даартазында маргылдааны айыттынган шакта эгелээрин чурумчудар. Ол ышкаш бичии оолдар аразынче олардан улуг оолдар кире бээр таварылгалар турган, ону болдурбас талазы-биле хемчеглерни алырын башкылар чугаалашкан. Оон ыңай Тыва Республиканың Чаан мөгези Аяс Семис-оолович Монгуштуң адынга тураскааткан школачыларның тыва хүреш маргылдаазын Шагаа соонда, февраль айда, эрттирери планнаттынган.

Бистиң корр.

Тыва дээрниң эзири болгаш хартыгазы

ХУНАН-ООЛ

Тыванын улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдуң бир шүлүүнде мындыг одуруглар бар:

Курбустудан даңгына аар дээн
Хуула берген маадыр эвес,
Кулур-даган, чүк чүдүрген
Хунан-оолга ушкашкан мен.

Степан Агбаанович ынчаарда Хунан-оолдуң самоледунга «ушкажып» алгаш, өскен-төрээн чуртту Өвүрге, Мөңгүн-Тайгага, Кара-Хөлге, Тожуга, Тере-Хөлге каш-даа катап барып, ында чоннуң аажы-чаңын, ажыл-ижин өөренип шинчилевишаан, амыдыралга үндезилеттинген болгаш кеззэ мөңгеде оңмас чогаалдарны бижип каан. Ол чогаалдарның бирээзи—«Адын-кыс» деп шүлүглел-дир.

Хунан-оол деп чогум кымыл ол? Ооң амыдыралын, ажыл-херээн, Тыванын хөгжүлдезинге киирген үлүүн, салым-чолун республиканың амгы болгаш келир салгалдары билген турарын сеткилимден күзээр кижи мен. «XX чүс чылда Тыванын алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда ооң адын киирген, ында мынчаар бижээн:

«Сергей Мургулчуевич Хунан-оол болза тыва дээрни чагырып шыдаан Тыванын баштайгы ужудукчуларының бирээзи. Чедери берге болгаш бедик дагларлыг девискээрлер—Мөңгүн-Тайгаже, Кара-Хөлче, Тере-Хөлче, Тожуже агаар оруун ажыдарынга ол эрес-дидими-биле киришкен. Сергей Хунан-оол 1912 чылда Мөңгүн-Тайгага ядыы араттың өг-бүлезинге төрүттүнген. Ол бичии болгаш элээди чылдарында кандыг бергелерге таварышпаан, чүнү көрбээн дээр, ол бүгүнү шыдажып эрткен.

1933 чылда, кажан ол чээрби бир харлыг турда, ТАР-ның ревшериинге келдирткен. Баштай автомашинаны башкарарынга өөренгеш, чолаачылаар эргениң шынзылгазын алган. Ол машинаны кончуг мергежилдиг башкарар, кадыр-берге дагларга, шапкын суглуг хемнерге торулбас эрестиг чолаачы болган. Командири «Эр хей» деп мактаар турган. Эрес-дидим эрни ужар чүүлге өөренирин сүмелээн.

Сергей Хунан-оол ужар чүүл техниказын шеригге тургаш-ла өөренип эгелээн. Ооң башкызы болгаш дагдыныкчызы ТАР-ның баштайгы ужудукчузу Чооду Кидиспей болган. Техникага, ужар чүүлге Хунан-оолдуң сундулуун, чүткүлдүүн, күзелдиин башкызы бүзүреп билгеш, хамааты ужар чүүлдүң школазынга өөренирин аңаа сүмелээн. Красноярск крайның девискээринге турган хамааты ужар чүүл школазын чедиишкинниг дооскаш, бедик мергежилдиг специалист болгаш ужудукчу болуп, документизин холга алган.

Кызылга келгеш, ужудукчулап ажылдай берген. Ооң кады ажылдап чораан ужудукчуларының чугаазын езугаар алырга, Хунан-оол дээрге дендии дидим, эрестиг, сагынгыр-тывынгыр, ужар чүүл техниказын ханы билир, кончуг мергежилдиг ужудар кижи болган. Хунан-оол биле Ензак 1946 чылда Саадактың бедик артын эрес-дидими-биле ужуп ашкаш, Мөңгүн-Тайганың Мугур-Аксынче агаар оруун баштай ажытканнар. Тыванын оон өске-даа берге агаар оруктарын ажыдарынга Сергей бодунуң үлүүн киирген. С.М.Хунан-оол тыва дээрниң хартыгазы болгаш эзири болуп, чоннуң сагыш-сеткилинде мөңгези-биле арткан».

Сергей Хунан-оол элээди чылдарында Мөңгүн-Тайганың кадыр-берт дагларынга хой кадарып чорааш, дээрге хартыганы, эзирни көрүп кааш, оларга адааргаар турган. Ынчан ол дараазында одуругларны ырлап чораанын эш-өөрүнге сактып чугаалаар турган:

Кара чаңгыс болур дооста,
Кайгал-эрес болурум кай,
Калбак хаяа уя тудар
Хартыга дег болурум кай.

Эр-ле чаңгыс болур дооста,
Эреҫ-кайгал болурум кай,
Эңмек хаяа уя тудар
Эзир куш дег болурум кай.

Кажан ол улгадып келгеш, Мөңгүн-Тайганың хартыгаларындан, эзирлеринден агаарга бедик болгаш дүрген ужар самолет башкарар езулуг, маадыр кижи болган.

Баштайгы кыс уруун Долорес деп ооң адап алганы таварылга эвес, Испанияның республиканчы чазааның удуртукчузу Иббарури Долореске удур генерал Франконуң фашистерни кажан халдап турда, республиканчыларны камгалаары-биле ынаар чорудар дугайында Хунан-оол үш удаа дилег киирген. Ынчалза-даа ол күзел боттанмаан. Ада-чурттуң Улуг дайынының фронтузунче чорудар дугайында ол алды удаа дилеп, рапорт бижээн. Ындыг-даа болза ынчан бедик мергежилдиг ужудукчулар, чолаачылар, техниктиг тускай эртемниглер Тывага ховар болган ужурунда ооң дилээн хандырып шыдаваанын аңаа тайылбырлап берген. Мен бодап көөрүмге, Мөңгүн-Тайганың дөскелчок эрес оглу чонунуң эрге-ажыы дээш амы-тынын артынга каггаш, маадырлыы-биле демисежиринге кеззэде беленин көргүскен.

Омак-хөглүг, оюн-каткылыг, чойган дег хөнү-сынныг, чараш арын-шырайлыг Сергей Мургулчуевич уран үүлге, чечен чогаалга кончуг ынак чораан. Степан Сарыг-оолдуң чогааткан шүлүктерин, ооң сөзүнге бижээн ырларны ол шээжи-биле билир турган. Ылаңгыя дараазында одуругларга ол дендии ынак чораан:

Кижи боду аныяанда
Эштиг-өөрлүг болбайн канчаар,
Хилиң-маңнык чаазында
Өңгүр-чараш болбайн канчаар...

Дүктүг аңда дилги чараш,
Харда маңнаан изи чараш,
Дүгдеткен кыстар чараш,
Өгде чаңнаан чаңы чараш.

...Кургаг черге, агаарга чораан үелеринде озал-ондакка чаңгыс-даа катап таваржып көрбээн маадырлыг Сергей Мургулчуевич Хунан-оол Тожунуң Тоора-Хеминиң суунга эндей бергени—дыка-ла хомуданчыг, аар кажыыдал болган. Ам канчаар боор, амылыг бойдуста мөңге чүве чок:

Өртемчейниң үүлезин,
Өртээр эвес, баглаар эвес...

Эрес-дидим ужудукчу Сергей Мургулчуевич Хунан-оолдуң ады төрээн Тывазының төөгүзүнде алдын үжүктер-биле бижиттинген, ооң чырыткылыг овур-хевири Тыванын амгы болгаш келир үеде салгалдарынга үлегер-чижек болур.

Алексей ДҮГЕРЖАА,
Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы.

КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ МЭРИЯЗЫНЫҢ «ШЫН» солунга харыызы

2006 чылдың ноябрь 23-те № 154 «Шын» солунга үнген «Тыва чемнер садар черден тускайлаза» деп чүүлдү сайгарып көргеш, дыннадырывыс болза, Кызыл хоорайның мэриязы Садыг бажыны «Гаруда» ААН-ге болгаш Садыг төву «5 Сылдыска» тыва национал кухнянын продукциязын садарынга олуттардан тускай бээр дугайында дилегни киирген. Садыг бажыны «Гаруданың» талазындан чөпшээрешпээн харыы келген. Садыг төву «5 Сылдыстың» талазындан аренда-керээзиниң байдалынга олуттарны бээр дугайында чөпшээрежип турар харыы келген.

Ооң-биле чергелештир, Кызыл хоорайның мэриязының өнчү-хөреңгини эргелеп-башкарар талазы-биле комитеди муниципалдыг садыг шөлдеринге, тыва национал кухнянын продукциязын садарынга садыг олуттарын тускайлап бээрде дараазында негелделерни сагыыр, тодаргайлаарга, хереглекчилернин эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албаннын Тыва Республикада девискээр эргелелиниң үндүрген түннели болгаш Тыва Республиканың Күрүне стандартындан шынарының талазы-биле сертификат.

С.САТ,
мэрниң экономиктиг хөгжүлде болгаш садыг талазы-биле оралакчызы.

МАЛЫВЫСТЫҢ БАЙЛААН ЧӨПТҮГ АЖЫГЛАЗА

Шору эржигеш апаргаштың, акымны эдерип кырган-ачам сугдан чаңгыс баалык ажылдыр кожа чурттап турар, хоор чонга билдингир, хоомай эвес кодан малдыг Чашкынмай Куулар сугга чеде берген мен.Өгнүң ээлери үнген-кирген чонунга эптиг-ээлдек, аяк шайын сунар, аъш-чемниг улус болду.Аалдың эр ээзи деспиде эъдин салып алган чип олур.Ооң деспиде эъдин шуптузун бистиң баарывыска салып кааш, шээр малдың чаңгыс дөңмээн ап алгаш, шырыңма-даа арттырбайн хемдип-хемдип, улуг бижээ-биле чилиин соп чип алгаштың, сөөгүн даштын ыдынга каап бергеш, хой, өшкүзүн кадарып чоруй барды.

Ам бодап чоруурумга, чежемейниң-даа кодан сыңмас малдыг болза, тыва кижи кажан-даа малының сөөгүн чүве арттырбайн, куурартыр хемдээштиң ыяап-ла чилиин соп чигештиң, сөөгү-биле коданчы ыттарын чемгерип, азырап чорааны оон-на илдең. Шынында Чылбас Куулар Алдан-Маадыр сумузунуң шыырак, «балдырлыг» дээн малчын араттарының санынга кирип турган. Ооң үгле шээр малы хөй, өшкүзү безин муң чедип турган.Эртенги одарже малын сүрүп үндүрерге, хөй малы чылар-чылбас боорга, чаңгыс чер-чурттуглары Чашкынмайны Чылбас деп шолалап адай бергеннер.

Шынында Чашкынмай Куулар чуртталгазының төнчүзүнге чедир коданындан мал үзүп көрбээн.Хөй ажы-төлүн малы-биле азырап өстүрген.Кодан сыңмас чеди чүзүн малының бүгү-ле продукциязын амыдыралга Чашкынмай ирей чөптүү-биле ажыглап чораанын улуг назылыглар утпайн сактып чугаалажып чораанын каш-даа дыннаан мен.Тодаргайлааргa, кандыг-даа малдың баш, дуюун кайы-даа үеде өрттедип чиир. База ол ышкаш, малының чүс сөөгүн шуптузун адыргаштың, дүлүп чиген сөөктүг эъттерин куурартыр хемдээш, чилиин соп чиир.Ол өлүрген малының баш, дуюун барык-ла чуртталгазының иштинде хөлчок камнаар болгаш хүндүлээр, черже кайы хамаанчок октап көрбээн.Бир эвес тыва кижи өзеп чиген малының сөөгүн хемдивейн, чилиглерин соп чивейн, баш, дуюгларын черже октап, ытка, кушка берип төтчеглээр болза, аас-кежии оскундурар дээрзин Чашкынмай ирей шыңгыы сагып чораанындан, ол бай, тодуг чурттап чораанын херечилеп турар.

Ынчангаштың Чылбас Кууларның салгалдары амдыгаа дээр кодан-кодан малдарлыг, хоомай эвес чурттап чоруурлар. Хөөретпес мен Чашкынмай Кууларның улуг оглу 80 ажыг харлыг Норбу амгы үеде Оргу-Шөл, Кара-Даглар ол ынчаар бодунуң кады төрээн дуңмазы Сертик-Карбы-биле демнежип алгаш, каш чүзүн малының когун үспейн, адазының адын сыкпайн чурттап чорлар. База ол ышкаш Тыва Республиканың улустуң чогаалчызы, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң кол редактору Черлиг-оол Чашкынмаевич Куулар акылары-биле демнежип, адазының берген өнчү малын ында тудуп турар. Ам бистиң аравыста чок Чашкынмайның оолдары Каадыр-оол,Эрес-оол олар хову-коданга сыңмас малдыг чордулар. Ооң ыңай чугаалаарга,Чашкынмайның уруу Сембииниң уруу Оюмаа Кочааевна, өөнүң эр ээзи Тыва Республиканың алдарлыг малчыны Тарыскеш Ондар-биле базала кырган-ачазы Чашкынмайның изин базып, муң чыгыы шээр малды өстүрүп, арат малчын адын сыкпайн чорлар.Оларның шээр, бода, чылгы малдары Сарыг-Даштыгның одарларын, мээстерин каастап чоруур.

Бо-дур. Аал-кодан каастакчызы азыраан малының бүгү-ле бүдүрген продукциязын амыдырал, ажыл-херек кырынга ажыглап, бурунгуларывыстың сүлде-сүзүк, чаагай чаңчылдарын өскертпейн, өөредилге болдургаштың Чашкынмайның салгалдары аас-кежии аал-оранындан амдыгаа дээр оскундурбаан, азыраан малдыг, ак чемниг чурттап чоруурлар.

Ам-на мээң бо бижээн кыска үүлүмнүң кол утказын, уг-шиин номчукчулар эскерип каапканнар боор деп бодай-дыр мен. Өгбелеривис, адаларывыс азыраан малының дөрт мөчүзүнүң сөөк-даяандан эгелээш-ле, хүн бүрүде амыдыралынга чөптүү-биле ажыглап, шиңгээдип ап чораанын кончуг эки билир бис.Чижээ, малдың эъдин дүлген сөөлүнде, ооң сөөгүн чогуур негелдезинге чедир хемдиир.Эң ылаңгыя чилиглиг сөөктерни бичии-даа чүве арттырбайн, эчизинге чедир хемдээштиң, ам кээп соп чиир.

Амыдырал-чуртталганың каас-коязы, нарыыдаашкыны ындыг чүве ийикпе, чамдык эш-өөрлер малдың өжүн, чода, кыры, дөңмек дээн ышкаш мөчүлерин дүлерин дүлүп чигеш, ол сөөктерни орта-даа хемдивейн, чилиин-даа соп чивейн, ыт-кушка бүдүнге октап берип турарын аажок-ла хараадаар чордум.Чилиг соп чивеске, сөөктүг эът хемдивеске, тыва кижиниң хей-аъды көдүрүлбес, хырны тотпас дижир ийик чоп. Мен кандыг-даа малдың чилиин чиксээр мен. Ынчангаш чилиглиг сөөк черле чандыр көрбес мен.Тывалар чилиглиг сөөктерни кыш дургузунда чыып алгаштың, чазын сөөктерин хайындыргаш, амданныг үстү үндүрүп алыр чораннар. Семис малдың чилиглиг-даа, чилиг чок-даа сөөктериниң үзү кедергей амданныг болур.

Бистиң аравыста чамдык эш-өөрлерни көөргө, өзеп чиген малының баш, дуюун өрттедип чиириндeн чалгараар, шүүтсүнер болгулаар.Кижи дыннап чоруурга, «Ма, бо баш, дуюгларны өрттедип чивит.Түвектии кончуг-дур. Шоолуг эъттиг эвес, ону өрттедип-хуюктап тургаш чоорул, эът чок улуска бо-даа болза, эът ыйнаан» дээш, улуска сыгап берипкенин улус бо-ла чугаалажыр. Азы чайгы үеде суг чыдыып, куртуткаш, черже октагылап, ыт-кушка каап берипкен болур. Чүвеге чединмес, амыдыралы хиреліг кижилер баш, дуюг өрттедип чиир дээр хөөннер база тургулаар.Ол ындыг эвес, кандыг-даа бай-шыдалдыг, бедик албан-дужаалдыг кижилер баш, дуюгну өрттедип, куйгалап чиир ужурлуг эвеспе.

Кожаларывыс моол улус баш, дуюгну хүндүткелдиң чеминге санаарлар. Байырлалдар, езулалдар үеринде эрге туткан экти бедик улуг албан-дужаалдыг кижилерге, оон-моон келген аалчыларга моолдар ужа, төш орнунга хой бажы салыры чаңчыл болу берген. Ындыг болган төлээде, баш, дуюг база-ла багай эвес, шынарлыг чемге санадып турар-дыр. Эки өрттедип, куйгалап каан баш, дуюгнуң эъди, мүнү кемдеп-кергээн, сөөк-даяа бертинген кижилерге хөлчок дузалаар, дуңзаа-биле дөмей, хырбаланчак болур.

Челе, хөне, өдек каастаан чеди чүзүн малывыстың аштаан ботту тоттуруптар аажок херек ажык байлаан, эртине дег эгээртинмес байлаан чөптүү-биле ажыглап, амдыгааштан эгелеп амыдыралга боттандырар дээштиң боданып көрээлиңер.

Уртунай ӨСКҮС-ООЛ.

Сүт-Хөл кожуун.

ЧАА АРГАЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

Сукпак – Кызыл кожуунуң кол суурларының бирээзи. Ооң амыдыралы үениң девии-биле үзүк-соксаал чок чоруп келген. Ындыг болганда, ажы-төл немежип, өзүп турар. Ынчангаш ында тоолчургу аттыг «Петушок» болгаш «Колосок» уруглар садтары бар.

Уругларның муниципалдыг албан черлериниң угланыышкыны үениң судалындан дудак чок өскерлип сайзыраар, тускай өөредилге программаларынга чагыртыр. Бо «Колосок» уруглар садының кол угланыышкыны – чаштарны уран чараш үүлдерге кижизидери болур. Чоокта чаа ол уруглар албан чериниң башкыларының хуралынга олурушкаш, оларның ажылын сонуургаар аргалыг болдум.

Англи дыл башкызы А.Б.Хомушку.

Уруглар сады тургустунганындан бээр 40 чыл ажа берген. Ол үеде чеже-чеже уругларны бүгү талазы-биле кижизидип, школаже үдевээн дээр. Садикке кээп турар чаштарга ишти-даштында таарымчалыг байдалды тургусканын кижи дораан эскерер.

Уругларны хар-назы аайы-биле бөлүктерге чарган. Өрээл бүрүзү чырык, чылыг, негелдеге дүүштүр дериттинген. Ол ында ажылдап турар кижилерниң күш-ажылының бадыткалы-дыр.

Башкылар чөвүлели чыглып кээрге, методист Л.Б.Дамбарга сөс берди. Ол кол угланыышкынны уругларның өөредилге-кижизидилгезинче, кадык-шыырак чоруунче угландырып турарын чугаалаан. Ооң соонда боттарының өөредип турары эртемнериниң аайы-биле сөстерни ырыхөгжүм башкызы Э.-М.Х. Ооржакка, англи дыл башкызы А.Б. Хомушкуга берген.

Айлана Болат-ооловна бо уруглар садында он ажыг чыл ажылдап турар. Чаш кижилерни дылга өөредирге, дүрген болгаш белен шиңгээдип алыр. Ооң ажылының бир чажыды – хөй өңнүг чуруктарлыг материалдарны ажыглап турарында. Башкы уруглар билигни эки шиңгээдип алзын дээш, өскелер-биле бир дөмей, оюн хевирин ажыглап турар. Башкының дуржулгазы эштеринге солун болган.

«Колосок» уруглар садында бо чылын бир чаа үүл немешкен. Ол «Ойнаарактыг оюн-тоглаа» деп эртем ажылының шенелдезин ында чорудуп эгелээн болур.

В.Ш.Куулар бодунуң оолдары-биле «Хөлеге театрын» каш чыл бурунгаар тургускан. Адашкылар ону улам сайзырадып, мырыңай тускай программаны ажылдап кылгаш, уруглар албан черинде амыдыралда боттандырып эгелээн.

Уруглар сады боду «бичии Мисстиг» болгаш «Тажылыг». Бо конкурстарны эрттиринге хореография башкызы А.Т.Оруспайның үлүг-хуузу улуг. Танцы бичии кижиниң дурт-сынын, иштики делегейин байыдарынга, чаштарны чараш уран үүлге кижизиринге улуг рольдуун ол тайылбырлаан.

Уруглар сады «Чылдың садиги» деп Бүгү-россия конкурзунуң үш дакпыр лауреады. Садтың башкылар чөвүлелинге олурушкаш, мында езулуг-ла ажы-төлге чүрээн берген башкылар ажылдап турар-дыр деп эскерип көрдүм. Уруглар садының эргелекчизи, дээди категорияның башкызы М.О.Серен-Хуурак ажылдакчыларының ажылдаарынга болгаш уруг-дарыгга таарымчалыг байдалды тургусканы мактанчыг. Бо коллективтиң чоргааралдары – ТР-ниң улус өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы Л.Б.Дамбар, дуржулгалыг башкылар Л.К.Доспан-оол, Л.С.Сарыглар, В.А.-Х.Донгак, В.Н. Иргит, Л.Л. Чамдан дээш, өскелер-даа. Коллективтиң арга-дуржулгазын республиканың уруглар албан черлеринде ажыглап турар. Олар сумуда эге школа-биле сырый харылзаалыг. Ол чорук эге класс башкылары-биле демниг болгаш чогаадыкчы ажылдаарынга улуг дузалыг.

Хөгжүм башкызы Э-М.Х.Ооржак.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
РФ-тиң Журналистер эвилелиниң кежигүнү, башкы.

Спорт • Спорт • Спорт

Суму баштыңының шаңналы дээш

Баян-Кол ортумак школазының спорт залынга суму баштыңы Ренат Чопаевич Дыртыктың шаңналы дээш хол бөмбүүнге, баскетболга, шыдыраага болгаш стол теннизинге маргылдаалар январь 7-де болуп эрткен. Мен бо удаа ооң үгле үжүнүң түңнелдери-биле силерни таныштырайн.

Шөл-шыдыраага 14 ойнакчы киришкен. Аңаа 9 хардан 69 хар чедир назылыг шыдыраачыларның киришкени онза. Швейцар системага барык беш шак үргүлчүлээн чидиг демиселдиң түңнелинде, Дадар-оол Содунам 5 санны алгаш, тиилекчи болган. Оттук-Даштың шыдыраачызы Андрей Ховалыг ийиги черни ээлээн. Үшкү черге 4 шыдыраачы дөмей санныг болурга, коэффициент саннап үндүрерге, Александр Сергеңги 3-кү черни алган.

Баскетболга маргылдаа күдумчу аайы-биле эрткен. Түңнелинде бирги черни Новая, ийигизин Центральная, үшкүзүн Молодежная күдумчуларының командалары алганнар. Оюн үезинде Буян Саая 34, А.Узун-кыс 30, Какас-оол Хунажык биле Мерген-Херел Ооржак 20-20 саннарны киргеш, эң эки ойнакчыларга санаткан. Бирги черни алган командага сергени, арткан командаларга, эң эки ойнакчыларга өртектиг белектерни тывыскылаан.

Хол бөмбүүнге 7 команда ийи үстүп алгаш ойнаан. Аңаа бирги черни Центральная кудумчузунуң, ийиги черни Сенген-оол, а үшкүзүн Новая кудумчуларының командалары алгылаан. Бо оюнга бирги черни алган командага өшкүнү, артканнарынга хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

Маргылдааларның сөөлүнде Ренат Дыртык бүгү судьяларга, киржикчилерге идепкейлиг киржилгези дээш өөрүп четтиргенин илереткеш, мындыг спортчу оюннар хөй-ле болурун күзээн.

Билин-оол МАНДЫП-ООЛ.

Тыва Республиканың ИХЯ-ның котельнаязының берип турар чылыг энергиязынга 2007 чылда тариф доктаадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың декабрь 27 № 31

1995 чылдың апрель 14-теги «Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырар дугайында» № 41 Федералдыг хоойлуга, РФ-тиң Чазааның 2004 чылдың февраль 26-дагы «Россия Федерациязында электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртек доктаадырының дугайында» № 109 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер албанының **доктаадыры болза:**

1. 2007 чылдың январь 1-ден эгелээш, Тыва Республиканың ИХЯ-ның Кызыл хоорайның Московская кудумчузу, 30-де турар котельнаязының берип турары изиг суг чылыг энергиязының таривин: шупту хереглекчилерге (НӨҮ чокка) Гкал дээш 589,7 рубльдиң хемчээлинге доктаадыр.

2. Бо доктаалдың 1 пунктузунда доктааткан тариф 2007 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

3. Тыва Республиканың ИХЯ-ның котельнаязы бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Тарифтер албанының удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар М.К.АНАЙ-ООЛ.

«Чылыг четкилери»КУБ-туң берип турар чылыг энергиязынга 2007 чылда тариф доктаадыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТАРИФТЕР АЛБАНЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың декабрь 28 № 45

1995 чылдың апрель 14-теги «Электри болгаш чылыг энергиязынга тарифтерни күрүнеден таарыштырар дугайында» №41 Федералдыг хоойлуга, РФ-тиң Чазааның 2004 чылдың февраль 26-гы «Россия Федерациязында электри болгаш чылыг энергиязынга хамаарыштыр өртек доктаадырының дугайында» № 109 доктаалынга дүүштүр Тыва Республиканың Тарифтер албанының **доктаадыры болза:**

1.2007 чылдың январь 1-ден эгелээш «Чылыг четкилери» КУБ-туң берип турары изиг суг чылыг энергиязының таривин тургузар:

-чурттакчы чонга — 61,2 рубль/Гкал (немээн өртекке үндүрүглер чокка);

-бюджетте болгаш өске-даа хереглекчилерге — 65,5 рубль/Гкал (немээн өртекке үндүрүглер чокка).

2. Бо доктаалдың 1 пунктузунда доктааткан тариф 2007 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир күштүг болур.

3. «Чылыг четкилери» КУБ бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Тарифтер албанының удуртукчузунуң хүлээлгезин күүседип турар М.К.АНАЙ-ООЛ.

Семис-оол Хертекович АДЫГ-ООЛ

Бай-Тайга кожуунуң тус чер бот-башкарылга органнары улуг чидиригге таварышкан. Партия, совет, комсомол, ажыл-агый органнарының хоочуну Семис-оол Хертекович Адыг-оол үр эвес аараанының соонда 2007 чылдың январь 15-те мөчээн.

Омскиниң совет-партия, Новосибирскиниң партияның дээди школаларын ол дооскан. ВЛКСМ-ниң Бай-Тайга, СЭКП-ниң Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга райкомнарынга, Таңды, Тес-Хем райкүүскомнарының социал хандырылга килдистеринге ажылдап чораан. Бай-Тайга кожуунга АТБ-ни үндезилеп тургусканнарның бирээзи. Улус депутаттарының Бай-Тайга, Мөңгүн-Тайга, Таңды, Тес-Хем район советтериниң депутадынга каш удаа, Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутадынга соңгудуп, соңгукчуларның чагыгларын күүседир дээш быжыг туруштуг, шыңгыы негелделиг, конституцияларны болгаш хоойлу-дүрүмнү эки билир, оларны амыдыралга боттандырар дээш кызымак ажылдап чораан удуртукчуларның бирээзи. Кожуунга болгаш сумуларга тус чер бот-башкарылга органнарының сайзыралының баштайгы үе-чадазында эргехоойлулар ажылдап кылырынга идепкейлиг киришкен.

Семис-оол Хертекович Адыг-оолдуң күш-ажылчы намдары, ажыл-чорудулгазы өскелерге, ылаңгыя аныяк салгалга өөредиглиг болгаш бистиң үректеривиске мөңгеде артар.

Семис-оол Хертековичиниң элекке мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, ажы-төлүнге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды Бай-Тайга кожуунуң тус чер бот-башкарылга органнарының мурнундан илередип тур.

Д.Ш-Д. Хертек, С.Х.Кочаа, Н.К.Ооржак, В.В.Очур-оол, С.С-С. Салчак, Х.М.Кашпык-оол, С.И.Суглай-оол, С.С.Монгуш, М.С.Монгуш, П.Д. Сарыглар, А.А.Кунзук, С.Б.Салчак, С.С.Хертек, К.К. Сарыг-Донгак, Н.С-М. Күдерек, А.С.Хертек.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09, 1-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8325. Чагыг 5.

АГАР САНЫ:ЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массальг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.